

**DIPLOMSKI RAD IZ PREDMETA
POLITIČKA SOCIOLOGIJA SAVREMENOG DRUŠTVA**

**NASLOV:
GRAĐANSKE INICIJATIVE 1996-2009
-STUDIJA SLUČAJA-**

SADRŽAJ:

I UVOD.....	3
II CIVILNO DRUŠTVO	
-Nesporazumi oko upotrebe pojma civilnog društva.....	6
-Definicije pojma civilnog društva.....	7
-Odnos države i civilnog društva.....	8
-Uloga civilnog društva u razvoju demokratije - funkcije civilnog društva.....	9
-Slučaj bivše Jugoslavije – društvena realnost i civilni akteri.....	10
-Nevladin sektor u Srbiji.....	11
III GRAĐANSKE INICIJATIVE	
-Sami počeci Građanskih inicijativa i misija, vizija i strategija njenih osnivača.....	16
- Organizacija rada Građanskih inicijativa	18
-Opis celokupnog rada Građanskih inicijativa po programima.....	21
- GRAĐANSKE INICIJATIVE UNUTAR NVO SEKTORA	26
-Godine NATO bombardovanja i demokratskih promena.....	28
-Aktivnosti Građanskih inicijativa unutar NVO sektora u godinama nakon demokratskih promena.....	32
-Uspesi i dostignuća.....	36
- Odnos Građanskih inicijativa prema državi i prema vlasti	38
- Donatori i Građanske inicijative	43
-Stavovi i mišljenja donatora o NVO sektoru u Srbiji.....	43
-Građanske inicijative i iskustva sa donatorima.....	45
IV ZAKLJUČAK	48
V LITERATURA.....	50

I UVOD

Da li smo, kao odgovorni građani, danas *demokratskog* društva, sva svoja prava i dužnosti iskoristili i obavili glasanjem na lokalnim, parlamentarnim ili predsedničkim izborima? Pretpostavimo da se na to svodi naše učestvovanje u društvenom životu, u ovom vremenu u kom vlast nije arbitrarna i kada izlazak na ulicu nije jedini preostali način da bismo se protiv nje borili, kao što je to bio slučaj devedesetih godina dvadesetog veka. Izabrali smo vlast koja će nas predstavljati, i ona će sada raditi sve za nas, a mi ćemo „potpuno da se opustimo“. A onda ćemo, vrlo brzo ili odmah, da osetimo kako mnoge stvari ne funkcionišu, kako vlast uvek ima preča posla nego da rešava probleme koji nas građane muče i tako iz problema u problem i... Čekajući da stvari uvek reši neko drugi, mnoga društva, pa i naše, zapadala su u velike krize i kako je vreme prolazilo sve je bilo teže promeniti situaciju. To su, uglavnom, društva koja oskudevaju u jakim i snažno utemeljenim institucijama i demokratskoj kulturi svojih građana. U takvim okolnostima se, skoro po pravilu, stvara osećanje nemoći kod građana, ali i nedostatak pozitivne vizije, što u kombinaciji čini veliki razlog za neučestvovanje u javnom životu.

Prema teoriji održivog razvoja jedno savremeno društvo mora da reguliše odnose između države, tržišta i civilnog društva. Država poseduje moć - politički kapital, tržište novac - ekonomski kapital, a civilno društvo solidarnost i udruživanje - socijalni/društveni kapital. Ako ova tri segmenta nisu izbalansirana, društvo ne može da funkcioniše.

Nedovoljno razvijena, ili pogrešno razvijena svest građana Srbije, nepoznavanje normi civilnog ponašanja, kao i kulture solidarnosti i međusobnog poverenja, naravno, uz mnogobrojne i veoma složene druge uzroke, dovela nas je do nevolja sa kojima smo morali da se suočimo devedesetih. Od njih se, u potpunosti, nismo oslobodili ni do danas. Da li smo bili svesni šta nam se događalo i zašto? Da li smo mogli da sprečimo i kako? To su pitanja kojima će se ovaj rad posredno baviti. Jedno od suštinskih pitanja je kako smo mogli da **utičemo i učestvujemo** i kako danas učestvujemo i utičemo na sve što se dešava u društvu u kome živimo? Da li znamo kako uopšte možemo da utičemo na vlast, da je kontrolišemo, kako možemo da utičemo na sve ostale strukture države u kojoj živimo i od koje nemamo prava da očekujemo da nam obezbedi sve što nam je potrebno, ako sami ne radimo ništa?

„A pošto smo mi ljudi koji treba da problem rešavamo, a ne da žalimo što stanje nije sjajno, za nas se postavlja pitanje kako da se približi procenat onih koji načelno podržavaju moderan sistem i evropsku Srbiju, i onih koji u svakodnevnom životu treba to da realizuju, tako što bi nastajao sve veći broj malih organizacija koje bi kroz svakodnevno delovanje aktivno uključivale sve veći broj ljudi u razne projekte, koji bi podizali atraktivnost onog sistema vrednosti koji podrazumevamo kad kažemo demokratija i tržišna ekonomija“.¹

¹ Zoran Đinđić, govor izrečen na okruglom stolu „Uloga NVO u demokratskom društvu“ 16.10. 2002. godine u Beogradu, koji je organizovao Centar za razvoj neprofitnog sektora iz Beograda. Tekst

Cilj ovog rada je da predstavi **Građanske inicijative – udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje** kao jednu od ključnih organizacija civilnog društva u Srbiji. Kroz predstavljanje njihovog trinaestogodišnjeg rada, pokušaćemo da pokažemo na koji način i koliko je to moguće pomagati ovom društvu, odnosno građanima u traženju rešenja i prevazilaženju problema sa kojima se suočavaju. Jačanje i pružanje podrške procesu demokratizacije i dobrog upravljanja preko što **aktivnijeg učešća građana u procesima donošenja odluka na svim nivoima**, jeste najvažniji cilj Građanskih inicijativa. Oblasti delovanja Građanskih inicijativa i istorijski razvoj pojedinih sektora biće predstavljen kroz tri perioda razvoja: 1996-1999, 1999-2000 i 2000-2009, sa naglaskom na promeni uloge GI pre i posle demokratskih promena u Srbiji. Građanske inicijative su, kao i većina nevladinih organizacija, prešle put od isključivo antirežimske organizacije, do partnera, korektnije je reći SARADNIKA državnih institucija. Takođe, rad će veliku pažnju posvetiti i odgovorima na pitanja koliko su Građanske inicijative bile i koliko su uspešne u svom radu. Njihov rad se svodio na identifikaciju problema koji muče naše društvo i koji zahtevaju dugoročno i ne tako lako privikavanje ljudi i njihovo osposobljavanje da svoje sudbine uzmu u sopstvene ruke. Jako su važne i aktivnosti koje su bile i jesu usmerene na podizanje svesti i obaveštenosti naših građana o tome šta su njihova prava, a šta obaveze, kolike su njihove mogućnosti da utiču na sopstvene živote kroz uticaj na život društva u kome žive, što doprinosi razvoju demokratske kulture. Ne sme se izgubiti iz vida, ni u jednom trenutku, da Građanske inicijative nisu jedina nevladina organizacija u Srbiji, tako da će njihov doprinos uvek biti promatran u kontekstu saradnje sa drugim nevladinim organizacijama i partnerima, bez kojih ni GI ne bi imale svrhu svog postojanja.

Rad Građanskih inicijativa biće predstavljen kroz četiri dimenzije:

- 1) Organizacija rada Građanskih inicijativa;
- 2) Građanske inicijative unutar NVO sektora u Srbiji;
- 3) odnos Građanskih inicijativa prema državi i prema vlasti;
- 4) donatori i Građanske inicijative.

Građanske inicijative su izabrane kao tema za ovaj rad, jer predstavljaju aktuelnu i veoma značajnu nevladinu organizaciju u Srbiji. Specifičnost Građanskih inicijativa ogleda se u korišćenju posebne metodologije rada, koja poštuje kontekst i ostvaruje promene, kako kratkoročne, tako i dugoročne. *Uljudnost, pristojnost, doslednost i upornost* su osnovne i neophodne građanske vrline, koje neguju ljudi koji čine Građanske inicijative. *Fleksibilnost* u odabiru tema kojima se bave, u pronalaženju načina na koji rešavaju probleme, kao i fleksibilnost u međusobnom odnosu zaposlenih, saradnika i volontera, još jedna je od specifičnosti, koja izdvaja GI u odnosu na druge aktere nevladinog sektora.

Metoda studije slučaja, koja je korišćena u izradi ovog rada, jeste operativna metoda. Ona nema svoje posebne tehnike, ni jasno izraženi logički i epistemološki deo

metode, što ju je učinilo najpogodnijom za istraživanje jednog ovakvog „fenomena“, tj. društvene organizacije, kakve su Građanske inicijative. Naglasak je na celini i njenim odredbama pri istraživanju, tako da ćemo pokušati da rad Građanskih inicijativa sagledamo u celosti, poklanjajući manju pažnju projektima koje svakodnevno sprovode pojedini sektori u okviru Građanskih inicijativa. Raznovrsnost sastava predmeta istraživanja i razni obimi i nivoi saznanja o njemu i o odnosima sa okruženjem, podrazumevaju i raznovrsne izvore podataka, raznovrsne podatke i samim tim i razne načine prikupljanja podataka. Izvori podataka su najčešće bili dokumenti, ali i sećanja ljudi koji su osnovali GI i koji rade u njima, dok su analiza dokumenata i neformalni intervjui bili tehnike prikupljanja podataka za ovaj rad. Nezaobilazan izvor podataka bile su i internet stranice – officejelni sajt Građanskih inicijativa (<http://www.gradjanske.org/>), kao i drugi sajtovi čija se sadržina odnosi na rad Građanskih inicijativa, celokupnog nevladinog sektora i civilnog društva.

Da bi se uopšte započelo razmatranje rada Građanskih inicijativa, kao nevladine organizacije, tj. udruženja građana, neophodno je na početku pojasniti pojmove *civilnog društva*, *civilnog sektora*, *nevladinih orgaizacija* i *nevladinog sektora*, iznoseći mišljenja eminentnih teoretičara koji su se bavili ovim temama, kao i ukratko objašnjavajući *istorijski i politički kontekst* u kome su nastale Građanske inicijative i u kome su delovale i deluju.

II CIVILNO DRUŠTVO

Nesporazumi oko upotrebe pojma civilnog društva

Postoje velike kontroverze oko upotrebe pojma civilnog društva. Tako se i danas jako često stručnjaci, a naročito laici ne razumeju u potpunosti, pogotovo ako smatraju da se podrazumeva da sagovornik poznaje isto značenje pojma civilnog društva. Navešćemo samo neke od upotreba ovog pojma, koji se menjeo kroz istoriju. Hobs je pod latinskim nazivom *civitas*, koji je koristio za engleski *common wealth*, podrazumevao sve što je sinonim za državu, a različito od prirodnog stanja. Lok je civilno društvo podveo pod širi pojam političkog društva koje proizvodi državu. Tek će u drugoj polovini osamnaestog veka ovaj pojam početi da se koristi za označavanje sfere života koja je i institucionalno odvojena od države i političkog polja. U mnogim koncepcijama ekonomija ulazi u okvire pojma civilnog društva, od Adama Smita do Hegela, dok se kod nekih savremenijih koncepcija ekonomija izostavlja iz pojma civilnog društva. Recimo, Habermas deli nedržavnu sferu na civilno i ekonomsko polje, dok Džin Koen i Andriju Arato govore o trouglu država – civilno društvo – tržište². Ovo su bile dijahronijske razlike, a naravno, postoje i sinhronijske, koje se u istom vremenu iskazuju kao različita tumačenja i drugačija viđenja istog fenomena, što je za naše izlaganje još indikativnije. Različita su američka i evropska poimanja, kao što se razlikuju i zapadnoevropska od istočnoevropskih ili britanska od nemačkih poimanja civilnog društva. Ono što još više povećava dozu nesporazuma je upotreba pojma civilnog društva u sredinama u kojima se do skora nije upotrebljavao, kao što su afričke i azijske zemlje, u kojima se i teorijske rasprave zahuktavaju. Što više različitih mišljenja, to više nesporazuma. Primera radi, u zemljama Istočne Evrope civilno društvo je smatrano za opozicioni pokret komunizmu, dok je u zapadnim zemljama ovaj koncept posmatran iz aspekta trećeg, nerprofita sektora. Za teoretičare politike, kako navodi Žarko Paunović pozivajući se na Glena, koncept civilnog društva „označava treći put u ekonomskoj i političkoj organizaciji društva nasuprot socijalizmu i kapitalizmu“³.

Termin *civilno društvo* ponovo se vratio u svakodnevnu upotrebu osamdesetih godina dvadesetog veka, u društvima koja su krenula putem demokratskih promena, oslobađajući se od autoritarnih socijalističkih režima.

Pojam civilnog (građanskog) društva deo je paradigme *civilno društvo – politička država*, a „privatni građanin je polazna tačka i ključna poluga i oslonac civilnog, građanskog društva“⁴. *Civilno društvo ne može da postoji onde gde podanik (pojedinac) nije prešao put emancipacije do slobodnog građanina, koji je sposoban da reaguje na ugrožavanje sopstvenih prava, ali i koji je spreman da ispunjava svoje građanske obaveze.*

² Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 48.

³ Žarko Paunović, tekst *Civilno društvo – rodno mesto nastanka i razvoja nevladinih organizacija, Budućnost civilnog društva u Srbiji*, MilenijuM, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str. 3.

⁴ Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 13.

Definicije pojma civilnog društva

Ma koliko pokušavali da se opredelimo za samo jednu definiciju i shvatanje civilnog društva, nećemo uspeti. Svaka od njih sadrži poneku različitu odrednicu, koja „korisniku“ može da posluži nekada manje, nekada više, a sve u zavisnosti od svrhe upotrebe. Navešćemo nekoliko definicija, za koje nam se čini da će u najvećoj meri poslužiti ovom radu. Definicija koju su dali *Linc i Stepan* naglašava da **aktivno civilno društvo**⁵ **čini mreža civilnih asocijacija i građanskih ustanova**, a što je još važnije, **ta mreža je samogenerišuća i odvojena od države i logike profita**⁶. *Džon Kin* govori o duboko spornom karakteru ovog pojma i pod civilnim društvom podrazumeva „idealtipsku kategoriju koja i opisuje i zamišlja složenu i dinamičnu celinu zakonom zaštićenih nevladinih institucija, koje su *obično* okrenute nenasilju, samoorganizaciji i samorefleksiji i neprestano su pod tenzijom u međusobnim odnosima i odnosima sa državnim institucijama koje oblikuju, ograničavaju i omogućavaju njihove aktivnosti“⁷. Za *Gelnera* je civilno društvo „skup različitih nevladinih institucija koji je dovoljno jak da čini protivtežu državi, koji, ne sprečavajući državu u njenim poslovima čuvara mira i arbitra između značajnih interesa, može da spreči njenu dominaciju nad ostatkom društva i njegovo atomiziranje“⁸.

U savremenoj teoriji postoje dva osnovna tumačenja pojma civilnog društva. Prvo tumačenje ga određuje kroz ekonomsku aktivnost - kao prostor reprodukcije materijalnog života, a drugo kroz brigu za opšte dobro, tj. politički značaj. Ovo drugo tumačenje **suštinu civilnog društva vidi u pluralitetu udruživanja**, gde je ono nemilitarističko, laičko, civilizirano – zasnovano na poštovanju osnovnih ljudskih prava i građanskih sloboda, na toleranciji, demokratskoj javnosti, vladavini prava, a na kraju ekonomskom, socijalnom i političkom pluralizmu. Iz ovog tumačenja može se izvući još jedna definicija, koja je odabrana da u ovom radu bude operativna, najviše zbog svoje neutralnosti, a ona glasi: „CIVILNO DRUŠTVO JE DRUŠTVO GRAĐANA, KOJI SU MEĐUSOBNO POVEZANI U RAZNA UDRUŽENJA I MREŽE UDRUŽENJA“.⁹

⁵ „aktivistička koncepcija“ civilnog društva podrazumeva samoorganizovano građanstvo izvan formalne politike, sa ciljem uticaja na svoj život (Meri Kaldor), Žarko Paunović, urednik, *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, MilenijuM, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str.43.

⁶ Zoran Stojiljković, tekst *Civilno društvo i konsolidovanje demokratije*, objavljen u *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, MilenijuM, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str. 24.

⁷ IBID, str.25.

⁸ Srećko Mihailović, *Kako nevladine organizacije vide političku moć i kako politička moć vidi nevladine organizacije*, Internet, 01/08/2009/, http://www.proconcept.rs/prog-civilno/analiza_politickog_okruzenja.pdf

⁹ Žarko Paunović, urednik, *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, MilenijuM, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str. 41.

Odnos države i civilnog društva

Postoji više podela i različitih shvatanja odnosa države i civilnog društva. Tako Vukašin Pavlović navodi čak pet modela odnosa države i civilnog društva, čije razmatranje može biti veoma korisno za naše istraživanje odnosa Građanskih inicijativa i naše države. Pri tom treba voditi računa o nepoistovećivanju pojmova države i vlasti. Pozivajući se na Džona Kina, Pavlović razlikuje sledeće modele¹⁰:

1. *država sigurnosti* - Tomas Hobs u „Levijatanu“ državu smatra direktnom suprotnošću prirodnog stanja, a **civilno društvo izjednačava sa državom i njenim zakonima**.

2. Džon Lok u „Dve rasprave o vladi“ ostavlja **zamagljenu razliku između političkog i građanskog društva**, a suština ove verzije je da su privatna svojina i sloboda zagarantovane vladavinom prava i njima odgovara *model konstitucionalne države*.

3. Tomas Pejn prvi put razmatra civilno društvo kao sferu koja je pozicionirana *nasuprot* države i smatra da je najidealnije ono civilno društvo koje samo reguliše svoje poslove i što manje dozvoljava vladi da se meša, jer je „država samo neophodno zlo“¹¹. Model primenjen u ovoj verziji je *model minimalne države*.

4. Po mišljenju Hegela, **država treba da sačuva, ali i transcendirira civilno društvo**, koje je spoj etičkog života, ekonomije, interesnih grupa i institucija odgovornih za administriranje civilnih zakona – *model univerzalne države*.

5. Strah od gušenja **civilnog društva** novim formama državne intervencije i pozivanje na značaj zaštite i obnove civilnog društva, **kao oblasti koja je pravno zaštićena i nije direktno zavisna od države**, podržava *model liberalno-demokratske države*. Predstavnici koji zagovaraju taj model su Džon Stjuart Mil i Aleksis de Tokvil.

Sa druge strane, ovih pet modela su u današnjoj, aktuelnoj praksi preoblikovani u tri modela odnosa civilnog društva i države, koje Zoran Stojiljković navodi u svom radu „Civilno društvo i konsolidovanje demokratije“¹²:

1. klasični, odnosno *neoliberalni model države*, podrazumeva „minimalnu državu“, čija bi se uloga svodila samo na određivanje pravila igre, a ostalo bi bilo prepušteno tržištu, odnosno civilnom sektoru i njegovim volonterima, koji bi koliko god je moguće intervenisali u socijalnoj sferi.

2. *socijaldemokratski model*, uslovno rečeno, u sebi sadrži „elemente liberalno-predstavničke demokratije sa republikanskom tradicijom samoodređenja i samoorganizovanja“¹³ koji prati deliberativna praksa horizontalne komunikacije koja nije direkto upućena na političko polje. To je, u stvari, *model socijalnog partnerstva i*

¹⁰ Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 20.

¹¹ IBID, str. 23.

¹² Zoran Stojiljković, tekst *Civilno društvo i konsolidovanje demokratije*, objavljen u *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, MilenijuM, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str. 29

¹³ IBID, str.29.

uzajamnog preklapanja i podrške, gde bi jaka država podržavala jako civilno društvo i obrnuto.

3. *model alternacije*, koji nažalost postoji kod nas i posle 2000. godine, ogleda se u činjenici da CIVILNO-DRUŠTVENO ORGANIZOVANJE PREDSTAVLJA ALTERNATIVU OFICIJELNOM POLJU POLITIKE.¹⁴

Uloga civilnog društva u razvoju demokratije – funkcije civilnog društva

Autonomija, pluralizam, asocijativnost, samoorganizacija, solidarnost, kontraktualnost, zaštita privatnosti i drugo, važni su principi koji konceptu civilnog društva omogućavaju *demokratski potencijal*.

Vukašin Pavlović razlikuje *teorijsko-analitičku i normativno-mobilizatorsku funkciju civilnog društva*. Pojam civilnog društva se koristi kao „teorijska kategorija za analizu i objašnjenje onih dimenzija društvenog života koje se mogu podvesti pod taj pojam”¹⁵. On obuhvata: građanina sa svojim civilnim pravima, nepolitičke i neprofitne organizacije, udruženja, društvene pokrete, građanske institucije i javnost. Kroz normativno-mobilizatorsku funkciju pojam civilnog društva omogućava motivaciju i mobilizaciju građana i ostalih društvenih aktera u pravcu razvijanja i ustanovljavanja različitih sadržaja i oblika civilnih aktivnosti. Ova funkcija je veoma izražena u periodu tranzicije, iz autoritarnih u demokratska politička društva.

Zdravo civilno društvo treba da obavlja sledeće funkcije, kako bi doprinosilo razvoju demokratije i demokratskih institucija: 1) *kritičku funkciju*, 2) *kontrolnu funkciju*, 3) *edukativnu funkciju*, 4) *solidarističku funkciju*, 5) *integrativnu i stabilizirajuću funkciju* i 6) *civilizirajuću funkciju*, koja ne može bez *inovativne i pokretačke funkcije*, posebno u društvima kao što je naše.

Nažalost, ne podrazumeva se da je svaki model civilnog društva demokratski, ali se slobodno može reći „da su civilno društvo i demokratija prirodni saveznici”¹⁶. Ipak, ne smeju se zaboraviti primeri civilnog društva koje je bilo direktna podrška totalitarizmu vajmarske Nemačke i Musolinijeve fašističke Italije, a po mišljenju Chambresa i primer druge Jugoslavije je jako indikativan. SFRJ je „u odnosu na ostale istočnoevropske zemlje imala najrazvijenije civilno društvo, a ipak je ono učinilo malo da spreči rat i najgori masakr u Evropi nakon Drugog svetskog rata”¹⁷. I danas postoje ekstremne desničarske i profašističke grupe i u zapadnim zemljama sa razvijenom demokratijom i dugom tradicijom civilnog društva.

¹⁴ Zoran Stojiljković, tekst *Civilno društvo i konsolidovanje demokratije*, objavljen u *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, Milenijum, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str. 29

¹⁵ Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 53.

¹⁶ IBID, str. 61.

¹⁷ IBID, str.103.

Slučaj bivše Jugoslavije – društvena realnost i civilni akteri

Vukašin Pavlović navodi čak jedanaest „*neprijatelja civilnog društva*“¹⁸, koje je jako važno pomenuti, jer su se nažalost skoro svi udružili protiv civilnog društva u Srbiji, devedesetih godina. Oni su, između ostalog, onemogućili stvaranje demokratskih temelja u našoj zemlji. Prvi je despotizam, a zatim redom: rat, zatvoreno društvo, siromaštvo, etnonacionalizam, korupcija, ideološki kolektivizam i ekstremni individualizam, koncentracija državne moći, divergentne kulturne tradicije, primat kolektivnog nad individualnim i grupnim interesima i kao poslednji – necivilnost.

Druge postkomunističke zemlje regiona su početkom devedesetih, sa manje ili više uspeha, uspele da izvedu preokrete u tranziciji ka demokratiji i tržišnoj privredi, međutim, situacija u Srbiji je bila mnogo teža. Ona se suočavala sa nizom negativnih promena u svim sferama društva – političkoj, ekonomskoj, kulturnoj i u celokupnoj društvenoj sferi i sve ove promene dovele su do opšte degradacije društva, sa nejasnim vizijama za oporavak. Naime, turbulentne političke okolnosti, autoritarni režim, etničke netrpeljivosti, ratovi, izbeglička kriza i stvaranje raznovrsnih socijalnih problema, međunarodna izolacija i na kraju NATO bombardovanje, odslikavali su neuspešan pokušaj modernizacije i očekivanih promena prema „savremenom tipu demokratije, tržišnoj ekonomiji, civilnom društvu i reformi u gotovo svim društvenim segmentima“¹⁹.

Svi ovi problemi bili su značajan podstrekač okupljanja i aktivnosti, a velike socijalne katastrofe su zahtevale brzu intervenciju i fleksibilne programe, koje su efikasnije u stanju da sprovedu grupe građana nego državne strukture. Građansko samooslobađanje i pozitivna energija, kao revolt iskazan prema totalitarnom režimu i beznadežnom životu, proistekli iz studentskih i građanskih protesta 1996/1997 godine, bili su usmereni na stvaranje građanskih asocijacija i novih programa kao novom talasu samoorganizovanja, naročito studentskih i omladinskih udruženja.

Celokupan *civilni sektor*, pod kojim podrazumevamo: strukovna udruženja, crkvu, NVO, sindikate, udruženja poslodavaca i medije²⁰, dao je svoj veliki doprinos izlasku društva iz krize. U Srbiji je potisnuto civilno društvo postalo veoma važan akter za svrgavanje autoritarnog i nedemokratskog poretka. Kako navodi Žarko Paunović, to je bio jedan od retkih perioda u kome su građani dali veliki i pozitivan značaj organizacijama civilnog društva.²¹

Dakle, mogli bismo kratko zaključiti, da je civilno društvo u Srbiji postojalo još na početku uspostavljanja autoritarnog režima, da je preživelo prelaz iz osamdesetih u devedesete godine dvadesetog veka i da je, što je još važnije, preživelo devedesete, sa svim

¹⁸ Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2006, str.106.

¹⁹ Marija Kolin, *Neprofitne organizacije – novi socijalni partneri*, Agencija Argument, Beograd, 2004, str. 117.

²⁰ Zoran Stojiljković, tekst *Civilno društvo i konsolidovanje demokratije*, objavljen u *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, MilenijuM, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str. 27.

²¹ Žarko Paunović, urednik, *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, MilenijuM, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str. 43.

usponima i padovima, ali da je nastavilo da se razvija. Možemo slobodno reći da se demokratske promene ne bi mogle ni zamisliti bez snažne podrške civilnog sektora.

Na ovom mestu pažnja će biti posvećena nevladinom sektoru, njegovom nastanku, razvoju i ulozi koju je imalo i ima u ovom društvu, dok će uloga i značaj ostalih aktera civilnog sektora u ovom radu, iz samorazumljivih razloga, morati biti zapostavljena.

Nevladin sektor u Srbiji

Marija Kolin navodi da se istorijski razvoj neprofitnog sektora u našoj zemlji može uporediti sa razvojem istog sektora u zemljama Istočne i Centralne Evrope i da se može podeliti na:

1. fazu pre Drugog svetskog rata u kojoj su postojali tradicionalni oblici dobročinstva;
2. fazu posle Drugog svetskog rata, koju je karakterisao „zamrznuti“ i paradržavni dobrovoljni sektor;
3. fazu posle devedesete u kojoj dolazi do revitalizacije dobrovoljnog sektora.

Zaključujemo da je nevladin sektor kod nas nastao uprkos nedostatku svih, za zemlje Zapadne Evrope i Amerike, neophodnih uslova. Nije postojalo društveno blagostanje, građanske slobode, pluralizacija društva, nezavisno sudstvo, razvijeni dobrovoljni rad, poreske olakšice za ovakve organizacije i mnogi drugi uslovi. Nažalost mnogo šta i danas ne postoji, ali je građanska energija i volja nekako uspela da ispliva i da se održi na površini.

Civilno društvo predstavlja „rodno mesto nastanka i razvoja nevladinih organizacija“²². O pojmu NVO se najviše razmišlja u dihotomij paradigmi građansko društvo – politička država i smatra se da *građanska udruženja i pokreti i nastaju na granici između političke države i civilnog društva*.

Sve organizacije koje deluju u jednom društvu možemo podeliti na državne organizacije - javni sektor i *nedržavne organizacije* - privatni sektor. Nedržavne organizacije pokreću građani na osnovu svoje privatne inicijative i one se mogu razlikovati, a dele se na profitne i neprofitne. *Neprofitne organizacije*, čak i ako stvaraju profit, ne ulažu ga u uvećanje kapitala, već u dobrotvorne i humane ciljeve. Neprofitne organizacije, pored građana, može osnivati i vlada, pa se one dele na vladine i *nevladine organizacije*.

Tako smo kroz ovaj kratak pregled organizacija koje postoje u jednom društvu, došli do NEVLADINIH NEPROFITNIH ORGANIZACIJA koje „predstavljaju autonomne i samostalne organizacije koje su osnovale grupe građana sa različitim motivima,

²² Žarko Paunović, tekst *Civilno društvo – rodno mesto nastanka i razvoja nevladinih organizacija, Budućnost civilnog društva u Srbiji*, Beograd, 2007

interesima, ciljevima i potrebama“²³. NVO predstavljaju pojedince koji su se povezali bez kontrole i posredovanja države, da bi stvorili **alternativu** rešavanju mnogih problema, koji se javljaju u svim oblastima ljudskih delatnosti, a koje državne institucije ne rešavaju ili ne uspevaju da reše na odgovarajuće načine. NVO su udruženja građana koja ostvaruju neke svoje privatne interese, ali i opšte društvene interese.

Nevladine organizacije imaju status pravnog lica, dakle institucionalizovane su i odvojene od države i zasnivaju se na dobrovoljnom radu i ulaganju sredstava. NVO mogu delovati samostalno, što je ređi slučaj, ili stvarati *mreže NVO*. Oblici viših udruživanja su koordinacije, savezi i pokreti. Kako zaključuje Žarko Paunović, „tek razvojem i stvaranjem ovakvog, mrežnog delovanja mnoštva organizacija, grupa i pojedinaca, nastaje civilno društvo“²⁴.

Tokom devedesetih godina dvadesetog veka nevladin sektor postojao je u Srbiji u obliku „underground“ pokreta i kao politička opozicija, dok se posle 2000. godine, u skladu sa izmenjenim zahtevima i novim društvenim okolnostima, preorjentisao na nove programe. To su uglavnom bili razni socijalni programi, implementacije dugoročnih reformskih projekata, pružanje usluga i saradnja sa državom.

Naime, za mnoge su podaci iz 1994. godine, objavljeni u istraživanju koje je publikovano u „Direktorijumu nevladinih organizacija u Jugoslaviji“, čiji su autori Petrović i Paunović²⁵, bili iznenađujući. Oni govore o raširenosti različitih oblika samoorganizovanja i udruženja građana, koja su osnovana početkom devedesetih godina i to najviše na osnovu podsticaja i podrške Soroš fonda²⁶. Tada se, pored, uglavnom alternativnih ekoloških udruženja i organizacija, javljaju mirovne, feminističke, humanitarne, kao i organizacije za zaštitu ljudskih prava i različite građanske inicijative. Najveći broj njih je nastajao kao izraz građanskog nezadovoljstva i pokušaj iskazivanja neslaganja sa aktuelnim događajima – nabujalim nacionalizmom, ratom, etničkim konfliktima, mržnjom i netolerancijom. Pokušavali su da budu kontrabalans vladajućoj partiji i medijski kontrolisanom javnom mnjenju, najviše iz potrebe da se u takvim uslovima udružuju i komuniciraju sa onima koji slično misle, kako ne bi gubili nadu u mogućnost promena u društvu.

U poslednjih petnaest i više godina, pojam nevladinih organizacija je bio jedan od nojkontroverznijih i na veoma nejasan način se upotrebljavao u našoj javnosti. Bile su to zavereničke neprijateljske organizacije, nastale na Zapadu i od „Zapada i finansirane“, koje se bave raznim nedozvoljenim radnjama, dok se sa druge strane, sa isto toliko žara i argumenata o njima govorilo kao o karici bez koje u Srbiji ne bi bilo ni civilnog društva, a ni demokratije.

²³ Žarko Paunović, *Nevladine organizacije – potreba ili zavera*, Demokratska stranka, Istraživačko-izdavački centar, Beograd, 2007, str. 5.

²⁴ IBID, str. 7.

²⁵ Marija Kolin, *Neprofitne organizacije – novi socijalni partneri*, Agencija Argument, Beograd, 2004, str. 131.

²⁶ IBID, str. 132.

Pod pojmom nevladine organizacije podrazumevamo sve tipove različitih udruženja i društvenih organizacija, fondove, fondacije i zadužbine²⁷. Gotovo da ne postoji ljudski interes, a da za njegovo zadovoljenje nije stvoreno adekvatno udruženje ili organizacija. Iz ove raznolike strukture vidi se koliko je ovaj sektor složen i otuda opravdanje za nepostojanje jednostavnih šablona i definicija.

U Srbiji danas postoji preko 30 000 nevladinih organizacija²⁸. I ako je to velika cifra, uporedne analize koje se odnose na zemlje u okruženju i Srbiju, pokazuju da zaostajemo u broju NVO. Postoji i problem nemogućnosti sprovođenja sveobuhvatnog istraživanja o NVO, jer mnoge od njih ne dostavljaju podatke javnosti o svom radu.

Moguće je izvršiti klasifikaciju NVO prema aktivnostima i ciljevima osnivanja, i to na: organizacije kulture i umetnosti, obrazovne i istraživačke organizacije, ekološke organizacije, društva i pokrete, humanitarne organizacije, socio-humanitarne organizacije, omladinske i studentske organizacije, organizacije za razvoj lokalnih zajednica, poslovna i profesionalna udruženja, organizacije za zaštitu ljudskih prava, organizacije za zakonodavstvo, zastupanje i javnu politiku (think tanks), mirovne organizacije i grupe, ženske organizacije i grupe, organizacije izbeglica i raseljenih lica, međunarodne organizacije i ostale, koje se ne uklapaju u ovu podelu.

Čitavih sedam godina od demokratskih promena, Žarko Paunović iznosi činjenicu da „NVO u našoj zemlji još uvek deluju u nepovoljnom političkom i pravnom okruženju, jer ne postoji spremnost države da podrži i reguliše sektor civilnog društva onako kako je to regulisano u modernim demokratskim zemljama“²⁹. Još jedna velika prepreka jeste nerazumevanje njihove uloge i značaja u javnom mnjenju.

Nerazumevanje javnog mnjenja u stvarno delovanje nevladinih organizacija posledica je dugotrajnih i jako izraženih predrasuda, koje svoje korene imaju u nedovoljnoj obaveštenosti građana šta su NVO. Niska politička kultura našeg društva omogućila je političku propagandu, koja je lukavo koristila neinformisanost i neznanje građana i nevladine organizacije proglašavala za nedržavne organizacije.

Pokušavajući da afirmiše rad NVO sektora u Srbiji, Žarko Paunović jakim argumentima raskrinkava **predrasude** koje vladaju u javnosti. Na pitanje „*da li su NVO antidržavne organizacije?*“³⁰, odgovara da u svakom demokratskom poretку mogu postojati antivladine, nevladine ili provladine, ali nikako antidržavne NVO, jer je takvo delovanje ustavima zabranjeno u ovim državama. Zahvaljujući našoj političkoj nekulturi, veliko je nepoverenje struktura koje su na vlasti u udruženja građana i njihov strah da će NVO zloupotребiti svoj položaj. Takođe, ne postoji dovoljna svest o tome da sami građani moraju da brinu o tome kakva će biti zajednica u kojoj žive.

²⁷ Žarko Paunović, *Nevladine organizacije – potreba ili zavera*, Demokratska stranka, Istraživačko-izdavački centar, Beograd, 2007, str.7.

²⁸ IBID, str. 8.

²⁹ IBID, str.9.

³⁰ IBID, str. 10-14.

Da li su ljudi koji rade u NVO „strani plaćenici“ i „da li su NVO bogate i pune para“, još jedna je od velikih i čestih predrasuda. NVO ne kriju, niti mogu da kriju svoje finansije, jer podležu višestrukoj kontroli i odgovorne su donatorima, koji im obezbeđuju ta sredstva, zakonima države u kojoj deluju, a takođe i poveriocima kojima pružaju svoje usluge i naravno, zaposlenima u organizaciji. Dobijena sredstva NVO ne mogu da koriste po trenutnoj volji, već strogo namenski, kako su navele u projektu i budžetu.

Država i nevladin sektor, koji jeste deo civilnog društva, sarađuju, ali i dalje pod velikim pritiscima. Koncept održivog razvoja zahteva saradnju države, biznisa i civilnog društva i nikako ne može biti tačna pretpostavka da će NVO izgubiti svoju samostalnost ako budu sarađivale sa državom i ako budu dobijale sredstva iz državnog budžeta. Naravno, svi prigovori idu načinu na koji se sredstva iz budžeta dele udruženjima građana i društvenim organizacijama, mimo javnih konkursa i obaveštavanja šire javnosti, pa s pravom postoji sumnja da su ta sredstva zloupotrebljena za „kupovinu političke lojalnosti“. Ne postoji ništa sporno u tome da se deo sredstava poreskih obveznika vrati građanima kroz aktivnosti NVO. Nezavisnošću nevladine organizacije upravljaju njeni osnivači, direktori i članovi organizacije. *NVO treba da sarađuju sa državom* – to je i „normalno“ i neophodno.

Jako važno pitanje, za koje su, takođe, vezane mnoge predrasude je „Da li NVO treba da se bave politikom?“. Mnoge NVO su optuživane da služe za finansiranje političkih stranaka ili da su njihova kadrovska i infrastrukturna baza. Postoje NVO čiji su osnivači i članovi u isto vreme i pripadnici političkih stranaka, kao i neke NVO koje su prerasle u političke stranke. Ti primeri se uzimaju za argumente. Mora se imati na umu da su političke partije i nevladine organizacije jako slične po sledećim odredbama: i jedne i druge su institucionalizovane, samostalno deluju i nezavisne su od države, dobrovoljne su i neprofitne. Razlikuju se *jedino* po odnosu prema vlasti, jer NVO nisu primarno politički angažovane, ako politiku tumačimo u užem smislu. Međutim, ako politiku shvatamo kao brigu za zajednicu i opšte dobro i opšte interese, NVO su neminovno političke organizacije. One nisu usmerene na osvajanje i borbu za vlast, već na pokušaje uticanja na vlast i njenu društvenu kontrolu. Kroz angažovanje na rešavanju društvenih problema i ostvarivanju interesa i motiva svojih članova, NVO se direktno ili indirektno odnose prema vladi, parlamentu, političkim strankama, pa samim tim preuzimaju ulogu „čuvara javnih i privatnih interesa“ i „društvene opozicije“. Nerealno je tražiti da NVO budu apolitične. Ostaje pitanje da li je ovakav vid angažovanosti, angažman tzv. srednjeg nivoa i preklapajućih uloga, kada su članovi NVO ujedno i aktivni članovi neke političke stranke, povoljan za samo društvo ili ne. Iskustva su različita.

Branimir Stojković u autorskom tekstu „Civilno društvo i kultura“³¹ navodi da se „kao osobeni oblik oportunizma stvara žargon civilnog društva koji zaodevaju/prihvataju i pojedini nekadašnji autentični „grassroot“ pokreti. Naime, umesto da rade na demokratizaciji i liberalizaciji postojećeg poretka, određene NVO se infiltriraju u njega i jedino što mu donose kao novost je civilna retorika, a nikakvo istinsko civilno društvo, koje jeste deo društvene realnosti. U mnoge rečnike je ušao izraz *quango* (*quasi*NGO)

³¹ Branimir Stojković, tekst *Civilno društvo i kultura*, Internet, 26/07/2009/, <http://www.zaprokul.org.rs/latinica/savetovanja/int002.html>

koji označava NVO koje su to samo naizgled, a u stvari su ili deo političkog establišmenta ili su direktno u službi vlade“³².

Kao zaključak, za ovaj uvodni, teorijski deo, mogli bismo da iznesemo tvrdnju da nevladine organizacije nisu najvažniji akteri jednog društva, koji bi sami bili u stanju da podnesu teret stvaranja građanskog društva i pune demokratije, kako nigde u svetu, tako ni u Srbiji. Ali, NVO su bile važne kockice bez kojih slagalica ne bi mogla da se složi, tj. promene ne bi mogle da se dese. „NVO su probudile i pokrenule društvo, političke stranke su se ujedinile i dale građanima nadu, a slobodni mediji su u onoj meri kako su mogli, stvorili kanal za protok informacija. Sve to je stvorilo javnost za promene koje su onda i morale da se dese i pokrenu. Tako su nevidljivi akteri postali vidljivi, i tako su NVO prešle put od ilegalaca i neprijatelja do važnih aktera društvenih promena.“³³

³² Branimir Stojković, tekst *Civilno društvo i kultura*, Internet, 26/07/2009/, <http://www.zaprokul.org.rs/latinica/savetovanja/int002.html>

³³ Žarko Paunović, tekst *Deset godina NVO u Srbiji – od ilegalaca i neprijatelja do važnih aktera društvenih promena*, Internet, 26/07/2009/, <http://www.civilnodrustvo.org/Tekstovi-za-sajt/Deset-godina-NVO-u-Srbiji.pdf>

III GRAĐANSKE INICIJATIVE

Sami počeci Građanskih inicijativa i misija, vizija i strategija njenih osnivača

Građanske Inicijative – udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje su osnovane 1996. godine u Beogradu. Nastale su u tadašnjoj Saveznoj Republici Jugoslaviji, od strane istaknutih NVO aktivista, koji su bili uključeni u antiratni pokret i rad nenacionalističkih demokratskih opozicionih političkih partija još od 1990. godine. Imajući dugogodišnje iskustvo u mnogobrojnim aktivnostima u okviru antiratnog pokreta, kao što su zaštita ljudskih prava, humanitarni rad, protesti protiv nacionalizma i etničkog čišćenja, promocija demokratskih vrednosti, nenasilja i tolerancije, osnivači Građanskih inicijativa su osetili potrebu da se suoče sa problemom rata na području bivše Jugoslavije.

Grupu istaknutih pojedinaca, koji su dali svoj doprinos osnivanju Građanskih inicijativa, činili su profesori Univerziteta u Beogradu (Žarko Korać, Ivo Visković, Milan Podunavac, Vukašin Pavlović, Nada Korać, Srđan Bogosavljević), novinari (Mina Vidaković, Nadežda Gaće, Nada Marinković, Rade Radovanović), režiser Miljenko Dereta i pravica Dubravka Velat.

Građanske inicijative su nastale u maju 1996. godine, kao *udruženje građana za demokratiju i građansko (civilno) obrazovanje*. Zašto baš 1996. godina? Ta godina je i politički bila veoma trusna – savezni i lokalni izbori nisu protekli fer i korektno, što je studente i građane izvelo na ulice, a istaknute aktiviste još više učvrstilo u stavu da se za promene mora boriti, novim i jačim sredstvima.

Neposredno posle Dejtona rođena je ideja o ujedinjenju opozicije i jedinstvenoj opozicionoj listi za naredne izbore. Ubrzo se pokazalo da je za srpsku opoziciju i paralelni Parlament bio preambiciozan projekat i da se u njega ušlo sa neuporedivo većim očekivanjima, nego što su realne prilike dozvoljavale.

Dilema, ko će gde, i sa kim, bitno je poremetila atmosferu i u maloj Građanskoj stranci Srbije i uzdrmla leadersku poziciju Vesne Pešić. Jednu frakciju predvodila je liderka stranke Vesna Pešić, a drugu Žarko Korać³⁴, uz podršku Miljenka Derete³⁵. Ovaj

³⁴ Aim, Beograd, 25.2.1996. godine, tekst *Uoči devetog marta, a posle Dejtona*, Internet 2/08/2009/, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199602/60225-006-pubs-beo.html>

rascep unutar GSS-a inspirisao je, između ostalog, G-dina Miljenka Deretu i jedan broj istomišljenika da napuste „političku arenu“, i bore se za demokratske ideje i građansko društvo kroz novoosnovanu nevladinu organizaciju – Građanske inicijative.

Za sam naziv „Građanske inicijative“, osnivači su se opredelili zbog konciznosti i samorazumljivosti pojma, svesni činjenice da on ima dugu tradiciju, kao jedan od modela neposrednog učestvovanja građana u poslovima zajednice u kojoj žive.

Analizirajući i procenjujući relativni neuspeh demokratskih pokreta koji su bili usmereni protiv Miloševićevog režima, osnivači Građanskih inicijativa su prepoznali veliku potrebu za stvaranjem društvene, građanske baze koja bi bila sposobna da podrži demokratske promene putem podučavanja građana o njihovom pravima, demokratiji, građanskom društvu i tome kako da budu aktivni građani, koji mogu da odlučuju o sopstvenim životima.

Vizija koju su osnivači Građanskih inicijativa imali kada su stvarali GI, jeste – društvo jednakih i aktivnih građana koji odlučuju o svojim životima u demokratskoj, pravnoj državi, uz puno poštovanje ljudskih prava.

Misija Građanskih inicijativa se ogleda u jačanju građanskog društva putem obrazovanja, promovisanja demokratije i podrške aktivnom građanskom statusu.

Osnovne **vrednosti** kojima se vode Građanske inicijative su jednakost i jednake mogućnosti, deljenje sa drugima, posvećenost, tolerantnost, solidarnost, briga o ljudima, stvaranje veza i partnerskih odnosa sa drugima, bez nametanja, kao i trajno obrazovanje za sve. Ljude smatraju za najveću vrednost i resurs sopstvene organizacije.

Strategija GI je usmerena na uklanjanje regionalnih, nacionalnih, etničkih, verskih, rodni i socijalnih barijera, jer je jedino tako moguće stvoriti jaču, efikasniju i potencijalno održivu NVO zajednicu, a samim tim doprineti razvoju društva uopšte. GI nastoje da prevaziđu strah i izolaciju, koji su nasleđeni iz prošlosti i pojačani za vreme Miloševićevog režima, tako što će povezivati ljude koji se inače ne bi sreli, podstičući saradnju, zajedničke aktivnosti, razmenu ideja i učenje od drugih.

Sve ovo je razlog nastojanja Građanskih inicijativa da usredsređuju svoje aktivnosti na nevladine organizacije van glavnog grada, uspostavljajući veze sa manjim gradovima i ruralnim sredinama širom Srbije, jer veruju da je važno povezivati lokalne grupe sa onima u prestonici. Građanske inicijative nemaju sopstvene lokalne kancelarije, nego svoj rad zasnivaju na saradnji sa jakim i nezavisnim lokalnim partnerima.

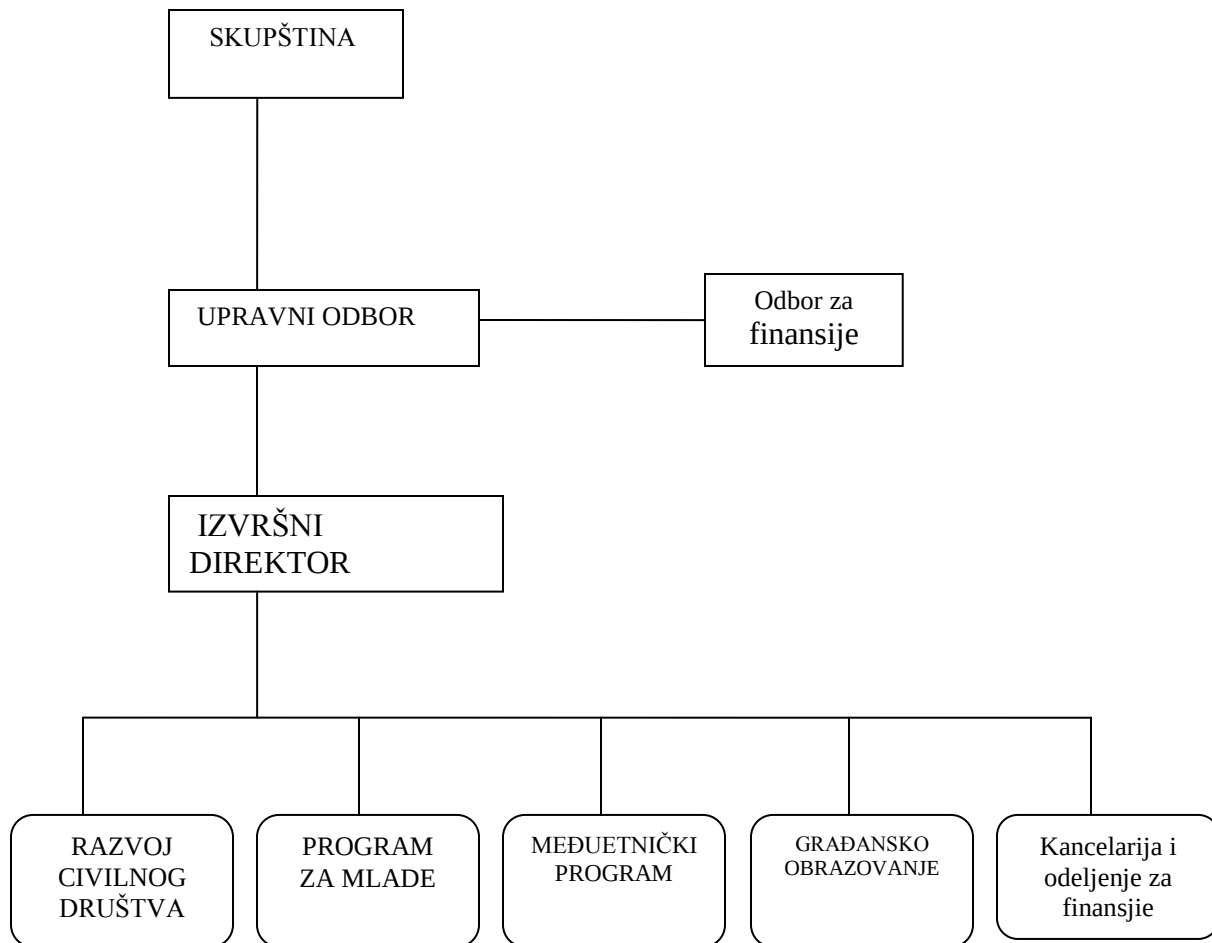
Svojom misijom, vizijom, vrednostima i strategijom GI su obuhvatile široko polje delovanja. GI jesu obrazovna i istraživačka NVO. Bave se pitanjima zakonodavstva, zastupanja i javnom politikom (think thanks), ali i humanitarnim, omladinskim pitanjima, kao i pitanjima razvoja lokalnih zajednica. Fleksibilnost u odabiru tema kojima se bave je potvrđena u praksi.

³⁵ Miljenko Dereta je 1990. godine bio kandidat opozicije na prvim višepartijskim izborima za Skupštinu Srbije, član Građanskog saveza Srbije, a potom i predsednik Izvršnog Odbora GSS

Organizacija rada Građanskih inicijativa

Prema do skoro važećem Zakonu o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije („Službeni list SFRJ“, 42/90) osnovane su Građanske inicijative, kao dobrovoljno udruženje građana. Kao i ostale društvene organizacije ovog tipa, za najviši organ udruženja imaju Skupštinu, koju čine svi članovi udruženja³⁶. Izvršni organ Skupštine je Upravni odbor. Osoba koje je nadležna da predstavlja organizaciju, jeste Izvršni direktor. Izvršni direktor je i supervizor osoblja, volontera i konsultanata, koji su zaduženi za program razvoja i implementaciju.

Šema organizacione strukture³⁷

³⁶ Statut Udruženja građana za demokratiju i civilno obrazovanje „Građanske inicijative“, član VI, stav 16., Građanske inicijative, Beograd, 1996.

³⁷ *Civic Initiatives Strategic Directions 2008-2009*, Civic initiatives, Belgrade, December 2007, p.5.

Članovi upravnog odbora su:

Dr Srđan Bogosavljević, Predsednik Upravnog odbora, **Dr Milan Podunavac**, **Dr Vukašin Pavlović**, **Dr Nada Korać** i **Nadežda Gaće**.

Izvršni direktor Građanskih inicijativa je G-din **Miljenko Dereta**.

Kako je istaknuto u Statutu Građanskih inicijativa, Skupština je najviše telo koje stvara i donosi odluke, a takođe je ovlašćena da osniva komitete, čija uloga zavisi od trenutnih potreba i aspekata rada Građanskih inicijativa. Upravni odbor, kao izvršno telo, nadležan je za sprovođenje odluka koje je usvojila Skupština. Izvršni direktor je zadužen za “day-to-day management”.

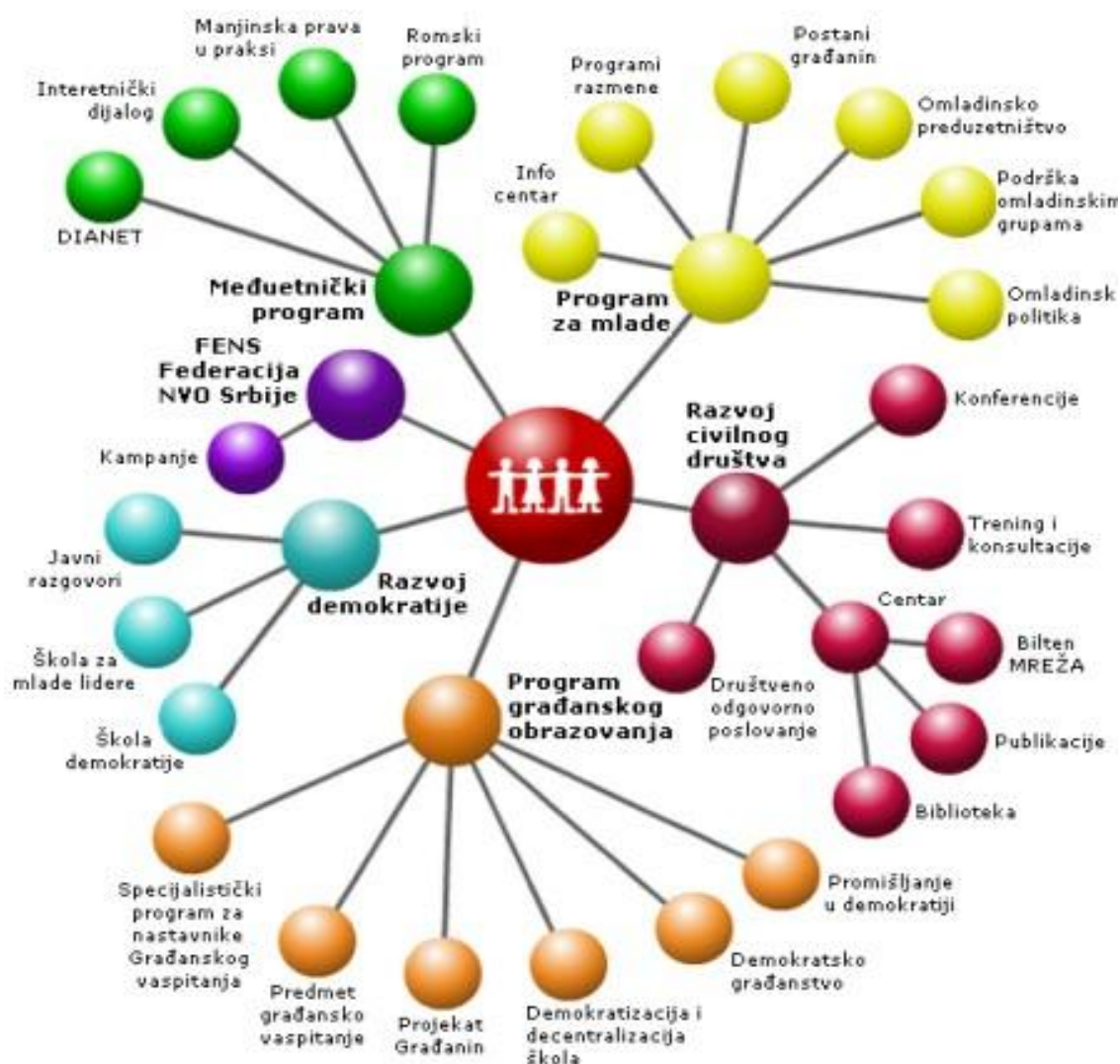
Građanske inicijative imaju svoja „interna pravila”, koja poštuju pri ostvarivanju veza i saradnje sa partnerima i korisnicima usluga, ali ta pravila poštuju i zaposleni u GI, među sobom. Suština tih pravila svodi se na fleksibilnost. Nijedno pravilo se ne poštuje samo zato što je pravilo, ukoliko nije dobro i korisno. Hijerarhija ne postoji, već su odnosi između zaposlenih i saradnika zasnovani na međusobnom uvažavanju i poštovanju. Takođe, postoji i Kodeks, koji pokriva rad TIM-a TRI³⁸, njihove standarde i odnose sa saradnicima.

Zaposleni, kojih u trenutku pisanja ovog rada ima dvadeset i dvoje i volonteri su raspoređeni na radu u, uslovno rečeno, četiri sektora: **Program mladih**, **Međuetnički odnosi**, **Program za reformu obrazovanja** i **Program koji se bavi razvojem civilnog društva**, uključujući i **FENS** (Federaciju nevladinih organizacija Srbije). **Program razvoja demokratije** ne postoji više kao poseban, već je uklopljen u poslednja dva programa.

U okviru svakog od ovih programa angažovan je bar jedan volonter, a najviše volontera i honorarno zaposlenih je na Programu za mlade, zbog složenosti poslova i akcija koje se sprovode u tom Programu. To je i logično, s obzirom da su volonteri uglavnom mladi ljudi, koji u potrazi za praksom, sticanjem novih saznanja i željom da budu aktivan deo ovog društva, veliku podršku i šansu pronalaze u radu u Građanskim inicijativama. Zavidan broj volontera – saradnika, poslednjih godina, jesu studenti Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. U nedostatku prakse na svom fakultetu, a i prepoznajući u radu Građanskih inicijativa poslove o kojim su samo sticali teorijska znanja, studenti FPN-a, ostvaruju prva praktična znanja u svojim životima. Mladim ljudima je takvo iskustvo od nemerljivog značaja. Svake godine Građanske inicijative angažuju jednog, a ponekad i više volontera koji dolaze iz zemalja članica Evrorske Unije ili Sjedinjenih Američkih Država i Kanade.

³⁸ videti Program koji se bavi razvojem civilnog društva

Prepoznatljivi „molekul“ Građanskih inicijativa na najslikovitiji i najbolji način prikazuje organizaciju aktivnosti kojima se bave GI. Molekul je nastao po ugledu na Mendeljejev sistem hemijskih elemenata, tako što su naknadno pronalazeni nazivi i ustoličavani programi za već postojeće aktivnosti kojima su se bavile Građanske inicijative i projekte koje su sprovodile. Ovakva struktura je fleksibilna, u tom smislu što omogućava „dodavanje“ novonastalog potprograma, ili eventualno, programa, koji bi proizašao iz određenog projekta, kao i „ukidanje“ određenog programa ili njegovo uklapanje u neki drugi postojeći program.

Opis celokupnog rada Građanskih inicijativa po programima

Program za mlade

Od 2000. godine Građanske inicijative su započele rad na razvoju posebnog modela programa za mlade, uviđajući neophodnost rada sa tom populacijom, u cilju što bolje njihove pripreme u demokratizaciji društva. Cilj programa jeste unapređivanje položaja mladih kroz podsticanje:

- omladinske participacije motivisanjem i pripremom mladih da preuzmu aktivniju ulogu u rešavanju sopstvenih problema, ali i problema zajednice i šireg društva;

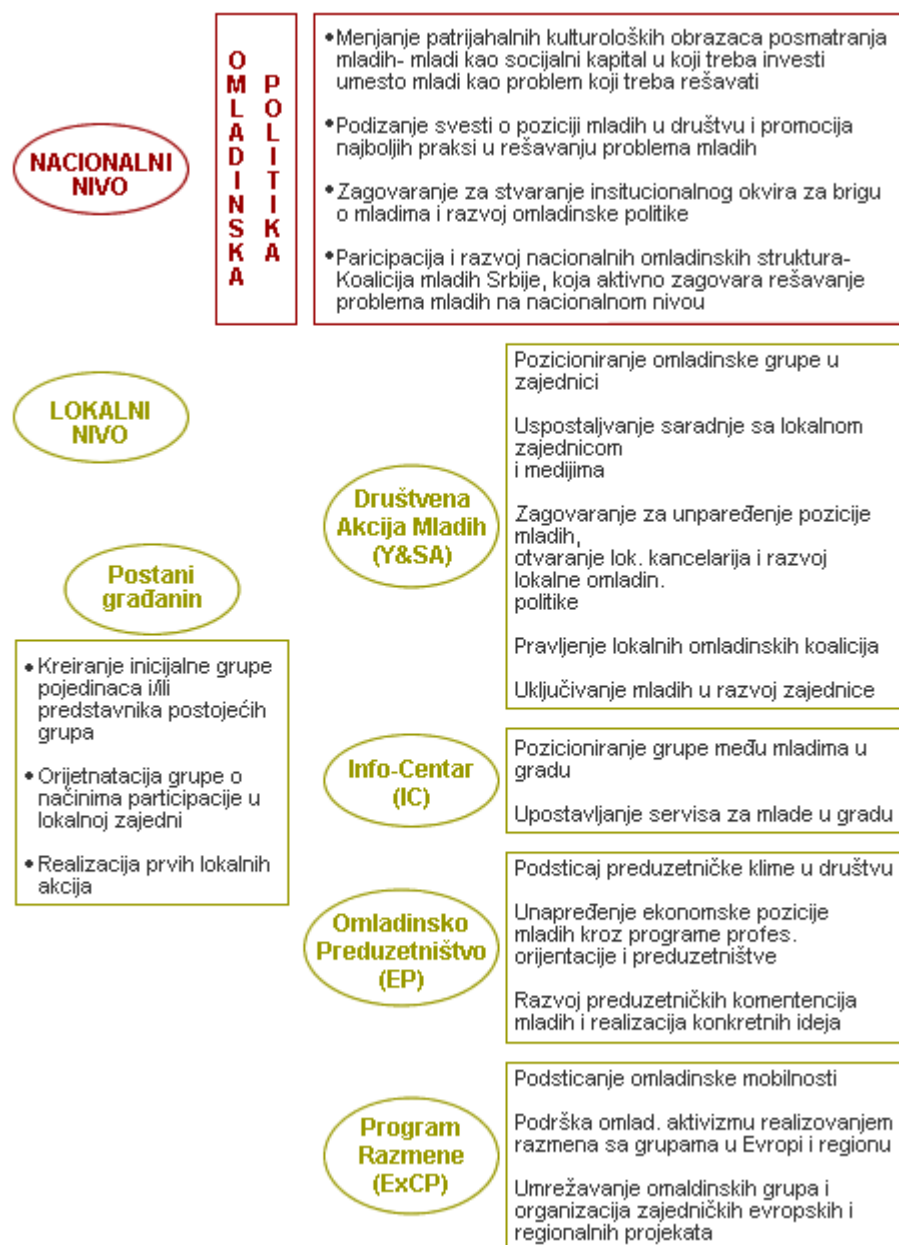
- menjanje patrijarhalnog kulturološkog obrasca posmatranja „mladi – problem koji treba rešavati“ pristupom „mladi – socijalni kapital društva u koji treba investirati“, radeći na prevazilaženju jaza i uspostavljanju partnerskih odnosa između „mladih i odraslih“, utičući na donosiocima odluka, građane, medije da učestvuju u izgradnji društva u kome će mladi biti posmatrani kao značajni socijalni kapital u koji treba investirati.

Radeći širom Srbije, Građanske inicijative su razvile model koji ima za cilj da podstakne mlade u pronalaženju načina učešća u stvaranju i organizovanju sopstvenog formalnog i neformalnog obrazovanja. Najvažniji projekat jeste onaj koji *podstiče i daje podršku omladinskoj participaciji u zemlji*. Ovaj model je fleksibilan, jer pokušava da odgovori na posebne uslove različitih grupa i organizacija u različitim gradovima.

Velika pažnja posvećena je razvijanju posebnog odnosa prema lokalnoj zajednici, koji počiva na razumevanju zajednice, svih njenih specifičnosti i problema, ali i pokretanje svih relevantnih učesnika u zajednici u proces i realizaciju određenog projekta.

Jedna od jako važnih stvari, koja se tiče metodologije rada Građanskih inicijativa je shvatanje da se značajne promene ne mogu ostvariti bez sinhronizacije rada lokalnih inicijativa mladih sa institucionalnom podrškom na nacionalnom nivou. Takođe, važno je repozicioniranje mladih u društvu, a to se pre svega odnosi na smanjivanje jaza koji je postojao između mladih i odraslih, a u cilju ostvarivanja efikasnijeg partnerstva, koje bi osim obrazovanja mladih, podrazumevalo i pružanje podrške i prostora za praktikovanje i primenu naučenog. Moć i odgovornost u procesima odlučivanja mora biti podeljena da bi se ostvario „ideal“ otvorenog i modernog demokratskog društva.

Stiče se utisak da je Program za mlade jedan od najkompleksnijih programa Građanskih inicijativa, a razlozi za to su veoma opravdani. Veliki potencijal leži u mladim ljudima i njega je potrebno animirati i izvući na površinu, što mnogobrojnim aktivnostima Građanske inicijative i uspevaju. Takođe, mladi su i najpogodnija populacija za usađivanje pravih vrednosti i stvaranje posebnih „senzora“ za prepoznavanje gorućih problema sa kojima se suočava društvo u kome žive, kao i za osposobljavanja za njihovo rešavanje. Čini se da je jedino, nažalost, na mladima ostalo okretanje ka demokratskoj kulturi, pošto je jako teško stariju populaciju privoleti da uopšte razmišlja, a kamoli radi na drugačiji, u ovom slučaju „demokratskiji način“.

Na ovoj šemi se vidi celina Programa za mlade i uloga svake komponente posebno³⁹.

Kroz sve ove aktivnosti, Građanske inicijative nastoje da motivišu mlade ljude da pokrenu nezavisne inicijative ili podrže postojeće, kao i da se uključe u kreiranje pozitivnih društvenih promena u Srbiji.

³⁹ <http://www.gradjanske.org/page/youthProgram/sr.html>, Internet, 15/07/ 2009/

Najvažniji realizovani projekti na ovom Programu, do sada su:

- Jačanje kapaciteta omladinskih NVO u Srbiji
- Mlade žene promovišu mir, ravnopravnost i različitost
- Debate, javni razgovori na teme koje su vezane za mlade

Međuetnički program

Pitanje etničkih odnosa je prisutno u svim aktivnostima Građanskih Inicijativa, budući da ih smatraju najznačajnijim za stabilnost ne samo izrazito multietničkog društva u Srbiji već i za stabilnost u regionu. Prevazilaženje međuetničke mržnje, koju su prouzrokovali ratovi na ovom području je dugotrajan proces i GI žele da doprinesu onoliko koliko mogu da bismo izbegli slične konflikte u budućnosti. Promovisali su i obučavali o toleranciji, prihvatanju različitosti i neizbežnosti zajedničkog života različitih etničkih grupa i nacija.

Strategija Građanskih Inicijativa sastoji se u rušenju regionalnih, nacionalnih, etničkih, verskih, rodnih i socijalnih barijera i izgradnji jačeg, efektivnijeg i održivijeg nevladinog sektora i društva uopšte. Građanske inicijative žele da se prevaziđe strah i izolacija nasleđeni iz prošlosti, a pojačani u prošlom režimu, tako što će spajati ljude koji to inače ne bi bili u mogućnosti (iz različitih razloga - geografske udaljenosti, različitog porekla i tipa delatnosti) i da ohrabre saradnju, zajedničke aktivnosti, razmenu ideja, mišljenja i teorija, kao i da uče jedni od drugih.

Veoma su ponosni na nagradu koju su dobili od Asocijacije manjinskih NVO za promovisanje individualnih i kolektivnih prava manjina u Jugoslaviji.

Potprogrami koji funkcionišu u okviru ovog programa su: Romski program, Manjinska prava u praksi, Interetnički dijalog i DIANET (Dijalog za izgradnju kapaciteta za saradnju, javno zastupanje i umrežavanje).

Program građanskog obrazovanja

„Program Građansko obrazovanje je deo prirodnog dugogodišnjeg razvoja edukativnih aktivnosti koje su Građanske inicijative menjale i usklađivale sa promenama u društvu. U samom početku obrazovanje za demokratsko građanstvo u organizaciji Građanskih inicijativa bilo je usmereno ka aktivistima nevladinih organizacija, partija, sindikata, novinarima, profesorima, lekarima, pekarima,... Uključivalo je misleće ljude u Srbiji, a aktivnosti su bile organizovane van Beograda. Do 2000. godine one su se odvijale u potpunosti odvojeno od formalnog obrazovanja, jer bilo je gotovo nemoguće sarađivati sa predstavnicima državnih institucija i na formalan način doprineti demokratizaciji sistema obrazovanja u Srbiji. Sa oktobarskim promenama, izborima koji su usledili, institucije vlasti su postale otvorenije za saradnju sa udruženjima građana, tako da su se Građanske inicijative uključile u aktivnosti vezane za predmet Građansko vaspitanje.

Odlukom Ministarstva prosvete Građansko vaspitanje ili vaspitanje za demokratiju i građansko društvo u sistem obrazovanja Republike Srbije uvedeno je školske 2001/2002. godine, za prvi razred osnovne i prvi razred srednje škole. Nakon toga Ministarstvo prosvete preduzelo je niz sistemskih rešenja i aktivnosti, koje su dovele do toga da se Građansko vaspitanje uključi u nastavni plan i program, linearno u sve razrede osnovne i srednje škole, kao obavezan izborni predmet. Prvi put nakon sedam godina od kako je Građansko vaspitanje postao oficijelni predmet u školama, učenici VIII razreda dobili su priliku da pohađaju ove časove. Time je zaokružen predmet koji se uči po izboru u svim razredima osnovne i srednje škole.⁴⁰

Građanske inicijative su imale važnu ulogu u procesu razvoja kurikuluma, priručnika za nastavnike/ce viših razreda osnovne kao i III i IV razreda srednje škole. Program obuke za edukatore i nastavnike/ce viših razreda osnovne škole je razvijen u saradnji sa Ministarstvom prosvete, ali i sa samim nastavnicima i učenicima.

Na *Fakultetu političkih nauka u Beogradu* u toku je Specijalistička obuka za nastavnike/ce Građanskog vaspitanja u srednjim školama Srbije, a paralelno se radi na programu za nastavnike/ce u osnovnim školama. Program specijalističke obuke se radi u saradnji sa Fakultetom političkih nauka.

Nakon pilot projekta, u sedam srednjih škola se nastavljaju časovi „*Promišljanja o demokratiji*“, zasnovani na precizno utvrđenim koracima, kojima se učenici/e podstiču da odluke donose nakon procesa sagledavanja različitih argumenata, marljivo razmatrajući i one sa kojima se lično ne slažu. Javne prezentacije učenika/ca koji prema programu za VI razred osnovne škole uče kako da rešavaju za njih najznačajniji problem u svojoj lokalnoj zajednici. Na svaka tri meseca GI objavljuju „*Demokratsko građanstvo*“, časopis namenjen nastavnicima/cama i drugima koji se bave razvojem građanskog vaspitanja. Časopis sadrži informacije o praktičnim politikama i dobrim praksama iz celog sveta, a takođe i informacije o razvoju programa Građanskog vaspitanja u Srbiji.

Građanske inicijative permanentno promovišu ulogu i značaj Građanskog obrazovanja u procesu razvoja i demokratizacije Srbije. *Cilj* je da se poveća znanje učenika, roditelja, škola i javnosti o tome koliko su socijalne veštine i znanja o elementima i principima demokratije koje nudi Građansko vaspitanje važni za njihov život.

Program koji se bavi razvojem civilnog društva

Kako je celokupan rad Građanskih inicijativa usmeren na razvoj civilnog društva, može se reći da sve što GI rade jeste u cilju doprinosa razvoju civilnog društva. Konkretno aktivnosti ovog sektora se koordiniraju iz Centra Građanskih inicijativa i sastoje se iz:

-izdavanja mesečnika *Mreža* – distribucija ovog mesečnika, njegova promocija i sve relevantne informacije

⁴⁰ [http://www.gradjanske.org/page/Gradjansko obrazovanje/sr.html](http://www.gradjanske.org/page/Gradjansko+obrazovanje/sr.html), Internet, 15/07/2009/

-davanja informacija i kontakata domaćih i međunarodnih NVO i agencija svima onima kojima su potrebni

-pružanja pomoći u osnivanju nevladinih organizacija

-distribucije informacija kroz elektronsku mrežu NVO-a

-korišćenje biblioteke Građanskih inicijativa

-mogućnost preuzimanja publikacija koje su GI izdale

-Tim trenera (TIM TRI) dostupan je za svaku pomoć i podršku u radu nevladinih organizacija

TIM TRI je grupa od dvadeset jednog trenera/ice, koja je osnovana pri Građanskim inicijativama 1998. godine, a koja ima misiju – ***Podrška i doprinos izgradnji stabilnog civilnog društva kroz trening, razvoj i informacije.*** Tim TRI pruža usluge treninga, ali i konsultacija, iz razloga što se dugotrajnim iskustvom u radu pokazalo da je kombinacija ovih metoda dovela do ostvarivanja najboljih rezultata u radu sa različitim zainteresovanim grupama.

FENS – Federacija nevladinih organizacija Srbije

FENS je, uslovno rečeno, peti program Građanskih inicijativa. Njega ne sprovode samo GI, ali su najvećim delom zaslužne za njegov nastanak i šestogodišnje funkcionisanje.

U Beogradu je 16. februara 2003. godine, na konferenciji „Udruženi građani i građanke“, koju su organizovale Građanske inicijative, osnovana Federacija nevladinih organizacija Srbije - FENS (www.fens.org.yu). Ovo je do sada najbrojnija mreža NVO i uključuje sve predstavnike svih delatnosti kojima se udruženja bave iz 102 opštine u Srbiji.

Četiri cilja FeNS -a u sledećem periodu su:

-zakonska regulacija finansiranja i finansijskog poslovanja NVO

-stvaranje stalnih institucionalnih kanala za komunikacije sa državom

-započinjanje izrade nacionalne Strategije za održivi razvoj civilnog društva

-buduća reorganizacija FeNS-a

GRAĐANSKE INICIJATIVE UNUTAR NVO SEKTORA

Od samog svog nastanka, Građanske inicijative su bile organizacija koja je nastojala da sarađuje sa ostalim učesnicima NVO sektora. Skoro svaki projekat, do 2000. godine, koji je pokrenut na inicijativu GI ili bio sproveden u njihovoj organizaciji, obuhvatao je više aktera nevladinog sektora, a to, uglavnom, važi za velike projekte i danas, odnosno i poslednjih devet godina.

U prvim godinama rada, Građanske inicijative su se bavile pitanjima zaštite ljudskih prava, humanitarnim radom, protestima protiv nacionalizma i etničkog čišćenja, promocijom demokratskih vrednosti, nenasilja i tolerancije, s obzirom da su se suočavali sa problemom rata i ratnog nasleđa na području bivše Jugoslavije. Kasnije su se usredsredili na edukaciju građana o njihovim pravima, demokratiji, civilnom društvu i o tome kako da postanu aktivni građani sa ciljem da bi sami odlučivali o svojim životima.

Građanske inicijative su od samog početka fokusirale svoju pažnju na aktiviste i nevladine organizacije van područja Beograda, dosežući i do malih mesta i sela na području Savezne Republike Jugoslavije, verujući da je važno povezivanje lokalnih grupa sa grupama iz prestonice. Sve do 1999. godine, Građanske inicijative su radile na prostoru cele Savezne Republike Jugoslavije, uključujući i Kosovo. Odlučili su da na tim prostorima ne otvaraju svoje kancelarije, već da zasnivaju svoj rad na saradnji sa jakim i nezavisnim lokalnim partnerima, verujući da *za razvoj jakog i stabilnog NVO sektora mora da postoji regionalni bilans razvoja NVO-a*. To je razlog zašto Građanske inicijative usredsređuju neke od svojih aktivnosti na udaljena područja.

Za najbolji način predstavljanja rada Građanskih inicijativa učinilo nam se kao najkorisnije **istraživanje sadržaja mnogobrojnih konferencija i okruglih stolova**⁴¹ i uopšte svih aktivnosti koje su u većoj meri bile izložene očima javnosti, koji su bili delovi određenih projekata, a koje su Građanske inicijative ili inicirale ili i pokretale i sprovodile, naravno u saradnji sa drugim nevladinim organizacijama. Pribeći ćemo hronološkom predstavljanju tih aktivnosti, kako bismo kroz njih mogli da prikažemo i „istorijski razvoj” Građanskih inicijativa u periodima od nastanka do godina NATO bombardovanja i demokratskih promena, kao i rad Građanskih inicijativa posle oktobra 2000. godine. Važnost i značaj projekata koji će biti obrađeni u ovom radu birani su prema kriterijumima uspeha koji su postizali u okvirima NVO zajednice i samog društva, kao i doprinosa koji su pružili „širim” društvenim promenama, kao što je smena nedemokratskog režima.

Građanske inicijative su u jesen 1997. otpočele projekat nazvan „**Rušimo prepreke, gradimo mostove**”, sa glavnim ciljem da pomognu građanskom i demokratskom razvoju Jugoslavije. Projekat je uključivao niz međusobno povezanih akcija s ciljem pospešivanja razvoja civilnog društva, promocije demokratskih vrednosti i razvijanja saradnje i povezivanja među nevladinim organizacijama na teritoriji SR Jugoslavije. Cilj pomenutih akcija bio je odgovor na ozbiljne potrebe za organizacionim i komunikacionim veštinama u jugoslovenskom nevladinom sektoru, kao i podsticaj za

⁴¹ <http://www.gradjanske.org/page/youthProgram/sr.html>, Internet, 15/07/ 2009/

građane u rešavanju lokalnih problema. Sve ove aktivnosti su bile usmerene na uspostavljanje veza i saradnje među nevladinim organizacijama u zemlji, kao i sa NVO van jugoslovenskih granica.

Aktivnosti u tom periodu uključivale su: javne razgovore ili tribine, seminare o demokratiji i kurseve za razvoj NVO. Ove aktivnosti su ih direktno povezivale sa više hiljada predstavnika različitih organizacija, NVO-a, političkih partija, sindikata, lokalnim vlastima, medijima i raznim drugim građanskim grupama i građanima. Ljudi koji su prisustvovali ovim zbivanjima potiču sa različitih demografskih podneblja. To su uglavnom bile mlađe osobe koje su pripadale osiromašenom delu stanovništva. Ljudi koji su želeli da postanu aktivni deo procesa demokratizacije i građenja civilnog društva, ali nisu imali dovoljno poverenja u tadašnje opozicione partije, pronašli su sebe u ovom projektu. Među učesnicima su se nalazili renomirani ljudi u svojim zajednicama, kao i nacionalni lideri. Građanske inicijative su uspostavile odličnu saradnju sa zemljama Centralne i Istočne Evrope, čija iskustva su im pomogla u razvoju procesa demokratizacije. U okviru projekta organizovane su i prateće aktivnosti, kao što su: stipendiranje studijskih boravaka, koji su omogućili aktivistima NVO-a da se upoznaju sa radom srodnih organizacija u Jugoslaviji, kao i u zemljama Srednje i Istočne Evrope; newsletter NVO-a, koji je sadržavao kontakt informacije, pregled aktivnosti, i obrazovne tekstove za jugoslovenske organizacije; seriju tekstova - publikacija o tranziciji ka demokratiji u drugim zemljama Srednje i Istočne Evrope.

U okviru „**Programa demokratije**“ 1997. godine počeli su ciklusi tematskih seminara o demokratiji koji su bili namenjeni mladim budućim liderima i liderkama nevladinih organizacija, političkih partija, studentskih organizacija, sindikata, medija. Na seminarima su se susretali predstavnici različitih organizacija širom Jugoslavije, što je predstavljalo novu mogućnost za saradnju. Na njima su obrađivane sledeće teme: Ekologija, građani i demokratija; Demokratija – Tranzicija - Jugoslavija; Ljudska prava; Uloga sindikata u procesu tranzicije; Uloga nevladinih organizacija u građanskom društvu; Politički programi i praksa; Izbori i izborni rezultati; Građenje koalicija.

Svoja iskustva na seminarima su sa učesnicima delili i predavači, treneri i facilitatori iz zemalja Istočne i Srednje Evrope, onih čija su iskustva bliska i primenjiva u tranziciji naše zemlje. Ovaj ciklus prošlo je oko 300 mladih ljudi iz Srbije i Crne Gore. *Odvijanje projekta prekinulo je bombardovanje*, a novi projekat **Škola demokratije** je prilagođen novonastalim uslovima.

Škola demokratije je program koji su Građanske inicijative realizovale širom Srbije. Program je realizovan u saradnji sa lokalnim NVO. Naime, posle bombardovanja procenili su da će na buduću situaciju i rasplet u Srbiji u velikoj meri uticati ono što se bude događalo na lokalnom nivou. Otuda orijentacija na rad sa građanskim parlamentima, koji su po gradovima Srbije nicali kao istovremeni otpor Miloševiću i NATO bombardovanju. Na dvodnevnom seminaru i pratećim radionicama okupljali su predstavnike nevladinih organizacija, lokalnih vlasti, lokalnih veća političkih partija, sindikata, medija, studentskih organizacija, kao i pojedince i pojedinke zainteresovane da doprinesu promenama. To je bio početak rada Škole demokratije. Na seminarima se govorilo o: osnovama demokratije i civilnog društva, učešću građana u politici, ljudskim

pravima, izborima i izbornim sistemima, lokalnoj samoupravi, ekonomskim slobodama i demokratiji, Srbiji i Evropi.

Prateće radionice su osmišljene kako bi se učesnici i učesnice više senzibilisali za probleme različitosti, komunikacije sa okolinom, ljudska prava, nove preduzetničke inicijative. Na licu mesta su simulirana izborna mesta i mogućnosti manipulacije, kako se priprema veliki skup za građane, načini odlučivanja u Skupštini, što je omogućilo učesnicima da shvate na koji način političari odlučuju o njihovim (našim) životima.

Osim javnih tribina i seminara o demokratiji, Građanske inicijative su organizovale *obuku lokalnih aktivista na temu „razvoj NVO”*. Za obuku su bili angažovani treneri pri Građanskim inicijativama, pod nazivom Tim TRI, grupa nastala 1997. godine sa ciljem da doprinese stvaranju snažnog sektora nevladinih organizacija u Jugoslaviji. Program obuke trenera je realizovan tokom 1997/1998 godine u saradnji Charities Evaluation Services UK, Oxfam Beograd i Građanskih inicijativa. U periodu između 1997. i 2001. godine Tim TRI je održao treninge za preko 1.500 učesnika iz 500 organizacija koje su delovale u SRJ-u i u regionu (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Rumunija, Bugarska, Slovačka, Makedonija). Od tada, *GI promovišu standarde dobrog treninga u okviru NVO zajednice* i nastoje da uvrste svoje sposobnosti u sve aspekte posla. Osnovni cilj ovih treninga bila je promocija vrednosti NVO sektora kao vitalnog dela civilnog društva, odnosno povećanje njegovog nivoa znanja i veština.

Godine NATO bombardovanja i demokratskih promena

Ne postoje argumenti koji bi dovoljno dobro mogli da „opravdaju” intervenciju NATO-a na Saveznu Republiku Jugoslaviju. Nije ostvaren nijedan od „pozitivnih” ciljeva koji je tokom intervencije bio u planu da se ostvari. A ono što se posebno negativno odrazilo na NVO sektor sastojalo se u tome što je nacionalizam još više ojačao, što je vera u Miloševićevu vladavinu očvrsla i omogućila mu da ostane na vlasti još više od godinu dana, što su donacije koje su u to vreme bile namenjene NVO sektoru zastale, a što je najvažnije – slika o nevladinim organizacijama u Srbiji se još više iskrivila, u negativnu stranu. Sve ono dobro što je do tad postignuto, kao da je palo u vodu, a NVO sektor je tad, više nego ikad dobio epitet „stranih plaćenika”. Kada su pale prve bombe na Srbiju, Građanske inicijative poslale su protesno pismo američkim zvaničnicima, u nadi da će njihov negativan stav prema NATO intervenciji ublažiti stavove zvaničnika u Vašingtonu i Briselu. Nažalost, to se tada nije dogodilo.

Nevladine organizacije u Srbiji su mnogo doprinele prvoj promeni vlasti u Jugoslaviji/Srbiji. Učinile su to kroz dugogodišnji rad na razvoju civilnog društva, obrazovanjem i ohrabrivanjem građana da aktivno učestvuju u procesima odlučivanja. Potom je došlo i vreme za proizvodnu kampanju koja je uspešno motivisala građane da glasaju za promene. Obavili su veliki i ozbiljan posao i kroz uspešnu koordinaciju na svim nivoima dokazali svoju snagu i učvrstili isprepletene mreže saradnje.

Građanske inicijative su bile jedan od osnivača asocijacije nevladinih organizacija, „**Jugoslovenska akcija**”, u saradnji sa UGS „Nezavisnost”, nastale tokom NATO intervencije i jedni su od osnivača **NVO informativnog centra za krizne situacije**.

Septembra 1999. započeli su kampanju „**VELIKO SPREMANJE SRBIJE ZA EVROPU - SAMO PROMENE NAS VRAĆAJU U EVROPU**”. Namera im je bila da promovišu demokratske ideje, praksu i evropske vrednosti i da reč **PROMENE** učine bliskom građanima. Nastojali su da u razgovorima o svim temama i problemima kojima su se bavili, koliko je to bilo moguće, prenesu i evropska iskustva. Javne razgovore organizovali su u saradnji sa lokalnim NVO. Svi razgovori su koncipirani tako da su polovinu vremena uvek posvećivali dijalogu sa građanima, odnosno njihovom aktivnom učešću u razgovoru.

Sa ciljem da se poboljša komunikacija i razmene iskustava, Građanske inicijative su organizovale *konferencije nevladinih organizacija iz cele zemlje*. Konferencije su počele u vreme velikog nasilja, tenzija i promena u društvu. Pokušajima da se suoče sa ovim socijalnim promenama, vremenom su postale jedino kontinuirano godišnje okupljanje NVO i mesto odlučivanja o strateškim pitanjima i pravcima razvoja trećeg sektora.

Prva konferencija, „**POGLED U BUDUĆNOST**”, bila je organizovana u septembru 1999. godine, ubrzo nakon NATO intervencije. Cilj je bio okupiti predstavnike NVO radi međusobne podrške i ohrabrenja, procenjujući sopstvene snage i slabosti, i na osnovu tih procena diskutovati o novim strategijama akcija NVO. Opšti zaključci sa ovog skupa - *ideja nenasilnih promena kroz izbore, te potreba za stvaranjem novih odnosa sa političkim partijama i drugim društvenim grupama*, predstavljali su uvertiru za predstojeće aktivnosti vezene za demokratske promene. Iskustva predizbornih kampanja susednih zemalja su podstakla lokalne NVO da pristupe ovom problemu sa više optimizma i samopouzdanja. Povodom ove konferencije, Građanske inicijative prevele su i objavile knjigu Džin Šarpa „*Od diktature do demokratije*”, koja je kasnije široko korišćena i u nenasilnim akcijama OTPORA.

Druga konferencija, „**PRIPREMA ZA BUDUĆNOST**”, bila je održana u junu 2000. godine, u vreme najvećeg policijskog pritiska na NVO. *Razvijane su strategije za samoodbranu i međusobnu saradnju i solidarnost među NVO*. Građanske inicijative su organizovale i radionice o predizbornim kampanjama sa gostima iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Takođe su organizovali i radionice o civilnom obrazovanju, ljudskim pravima i manjinama, razvoju lokalne zajednice, održivosti NVO-a i odnosima sa donatorima. Jedan od glavnih rezultata ove konferencije je bilo zajedničko osećanje i stav da NVO imaju odgovornost i kapacitete da doprinesu demokratskim promenama u Srbiji.

Za septembar 2000. godine su raspisani savezni i lokalni izbori i to je bila prilika da nevladin sektor pokaže svoje demokratske kapacitete i da animira građane da u što većem broju glasaju za prodemokratskog kandidata. „Rad nevladinih organizacija u okviru predizbornih i proizbornih aktivnosti svih demokratskih snaga u Srbiji dobio je najvišu ocenu i naše i međunarodne javnosti. Građani Srbije i Jugoslavije aktivno su učestvovali u izbornim i predizbornim aktivnostima. Glasali su za promene i, na taj način, svojim aktivnim odnosom prema društvenoj stvarnosti i problemima otvorili put demokratskim

promenama i reformama. Atmosfera tokom proizvodnih kampanja nevladinih organizacija bila je vrlo napeta. Režim nije prezaao od preduzimanja najrazličitijih oblika represije, počev od raznih vidova zastrašivanja, ometanja akcija, otimanja propagandnog materijala do hapšenja”.⁴² I pored svih neprijatnosti i neregularnosti, izlaz birača je bio zadovoljavajući, a za to se može zahvaliti i radu aktivista, volontera, kao i ostalim pripadnicima trećeg sektora. „Zajednička strategija svih demokratskih snaga u Srbiji, ujedinjene aktivnosti nevladinih organizacija, nezavisnih medija, opozicionih političkih stranaka, kao i nezavisnih sindikata bila je pre svega – BORBA ZA PROMENE”.⁴³

Kampanja **IZLAZ 2000** imala je prevashodno politički, ali ne i stranački karakter. Iskustva koja su koristili, kao primere dobre prakse, bila su uspešne kampanje nevladinih organizacija u Slovačkoj 1998. godine, a zatim su pozitivna iskustva stigla i iz Hrvatske 1999. godine. U radu na definisanju strategije za proizvodnu kampanju identifikovani su sledeći ciljevi kampanje:

- 1) postizanje boljeg razumevanja izbornog procesa kod građana,
- 2) povećanje broja birača koji izlaze na izbore,
- 3) povećanje broja građana koji su aktivni u izbornom procesu – provera biračkih spiskova, civilna kontrola izbora i učestvovanje u radu biračkih odbora.

Veliku ulogu u primpremnoj fazi i u samom sprovođenju kampanje imale su Građanske inicijative. Pripremna faza se sastojala iz održavanja različitih konferencija i skupova.

⁴² *IZLAZ 2000 - NEVLADINE ORGANIZACIJE ZA DEMOKRATSKE I FER IZBORE*, proizvodne kampanje NVO u Srbiji, Izdavači: Fond Centar za demokratiju, Centar za razvoj neprofitnog sektora, Građanske inicijative, 2000

⁴³ IBID

U martu 2000. godine nastavljani su razgovori o strategiji sprovođenja kampanje, dok je realizacija većine kampanja započela krajem avgusta, a vrhunac je doživela sredinom septembra.

Mnogobrojne društveno-političke inicijative koje su obeležile istočnoevropsku političku scenu 1998. i 1999. godine dovele su do demokratskih promena i pobede prodemokratskih snaga na izborima u Slovačkoj i Hrvatskoj. Kao interes demokratskih snaga Evrope, regiona i naše zemlje, iskazala se potreba međunarodne saradnje i razmene pozitivnih proizbornih i predizbornih iskustava. Tokom dugotrajnih priprema GOTV (Get out the Vote) kampanja došlo je do više susreta i korisnih poseta kolega iz NVO sektora Hrvatske i Slovačke. „Bratislavski proces“⁴⁴ predstavlja inicijativu East West Institute u Bratislavi i pokrenut je tokom međunarodne konferencije koja je održana u Bratislavi, u julu 1999. godine. Naziv konferencije bio je „Budućnost Savezne Republike Jugoslavije u kontekstu posleratne izgradnje“. Njeni organizatori bili su East West Institute i Ministarstvo spoljnih poslova Republike Slovačke. Sastavni deo „Bratislavskog procesa“ je Radna grupa za budućnost Jugoslavije („Task Force on the Future of FRY“). Radna grupa je predstavljala akcioni tim koji je omogućavao prostor za dijalog i zajednički rad predstavnika prodemokratskih snaga iz Jugoslavije i organizacija iz međunarodne zajednice. Radnu grupu su činili predstavnici opozicionih političkih stranaka, NVO, sindikata, studentskih organizacija i nezavisnih medija okupljeni u Zajednicu za promene. GI i Miljenko Dereta su i u ovom procesu imali zapaženu ulogu.

Svaka nevladina organizacija koja je učestvovala u ovom procesu, dala je svoj doprinos i u vidu sopstvenih „mini“ kampanja, koje su predstavljale delove velike zajedničke kampanje. Građanske inicijative su u okviru kampanje „**IZLAZ 2000**“ organizovale *Forume kandidata*. Forumi kandidata bili su predizborna aktivnost koja je promovisala odgovornost za izrečene stavove, stvarala i negovala svest o demokratskim principima kod građana, podsticala saradnju između građana i izabranih predstavnika i povećavala znanje građana o izbornom procesu. U 24 grada Srbije, jedni naspram drugih, našli su se kandidati za poslanike/ce i građani/ke. Prvi put su građani dobili priliku da se uživo sretnu sa onima koji će u organima vlasti zastupati njihove interese. Za građane je ovo bila mogućnost da, zahvaljujući javno izrečenim stavovima budućih nosilaca vlasti, ubuduće mogu da se pozovu na njihova izborna obećanja. Forumi kandidata na ovaj način pokušali su da utru put budućoj odgovornosti. Trening za voditelje Foruma kandidata održan je u Beogradu. Obuku su izveli treneri iz Centra za civilne inicijative koji ima kancelarije u Tuzli, Banjaluci i Mostaru - Republika Srpska i Federacija BiH. To su edukatori koji su preneli ne samo teorijska znanja, već i praktična iskustva stečena na izborima.

Za vreme izborne tišine Građanske inicijative su izdale oglas u dnevnim novinama Danas i Blic. Zbog izborne tišine nisu bili u mogućnosti da potpišu „IZLAZ 2000“ ili

⁴⁴ *IZLAZ 2000 - NEVLADINE ORGANIZACIJE ZA DEMOKRATSKE I FER IZBORE*, proizborne kampanje NVO u Srbiji, Izdavači: Fond Centar za demokratiju, Centar za razvoj neprofitnog sektora, Građanske inicijative, 2000

„Građanske inicijative”, već su potpisali zaposlene u Građanskim inicijativama. Reakcije na oglas su bile odlične. Ljudima se naročito dopao ovaj duhovit način oglašavanja.

Treća konferencija, (nakon „Pogleda u budućnost” i „Priprema za budućnost”), „OČUVANJE DEMOKRATIJE”, organizovana je u novembru 2000. godine. Održana je između veoma važnih izbora, septembarskih i novembarskih, tako da je tada bio najbolji trenutak da se procene protekli događaji i da se izvrše pripreme za budućnost. Građanske inicijative i NVO sektor su uvidele važnost početka promena i neophodnost civilnog sektora da se stara o krhkim dostignućima promena. *Zaključci i planovi NVO-a za blisku budućnost bili su:* postizanje novog demokratskog dijaloga sa vlastima na svim nivoima, potreba za bržim i radikalnim promenama u sudstvu i obrazovanju. Prisustvo velikog broja donatorskih organizacija dalo je novi kvalitet komunikaciji sa lokalnim NVO i pokazalo obnovljeno međunarodno interesovanje za izgradnju civilnog društva u Srbiji.

Aktivnosti Građanskih inicijativa unutar NVO sektora u godinama nakon demokratskih promena

Građanske inicijative su u decembru 2001. godine, u partnerstvu sa Savetom Evrope, organizovale četvrtu po redu konferenciju nevladinih organizacija, „**IZAZOVI NORMALNOG ŽIVOTA**”. Na njoj se okupilo preko 200 domaćih i oko 40 međunarodnih nevladinih organizacija, kao i predstavnici saveznih i republičkih ministarstva. U četiri dana konferencije učesnici su imali prilike da raspravljaju o ključnim pitanjima razvoja civilnog sektora u periodu tranzicije, upoznaju sa institucijama i programima Saveta Evrope, da zauzmu stav po pitanju predloga zakona o NVO i da započnu raspravu o formiranju Federacije nevladinih organizacija Srbije. Svakoga dana su predstavnici prisutnih NVO, u okviru radnih stolova: NVO u tranziciji, finansijski i administrativni zahtevi pred NVO, saradnja sa vladom i javnim ustanovama i mladi kao animatori lokalne zajednice, razgovarali o prioritetima koji su se u tom trenutku nametali trećem sektoru u Srbiji. Uspostavljanje partnerskih odnosa sa državnim institucijama i administracijom na

svim nivoima zahtevali su više dobre volje sa obe strane. Kao drugi prioritet postavilo se pitanje uloge mladih i njihovog uključivanja u sve tokove tranzicije.

Jedan od najvećih uspeha konferencije jeste ujedinjavanje pritiska radne grupe NVO prisutnih na konferenciji i Saveta Evrope na Ministarstvo pravde kako bi se *izmenio predlog zakona o NVO*.

Kao najveći uspeh konferencije izdvojićemo **inicijativu za formiranje Federacije navladinih organizacija Srbije koja će zastupati NVO u odnosima sa vlašću**. Učesnici su se složili da je jedna ovakva mreža neophodna, jer je potrebno omogućiti bolje i efikasnije delovanje NVO-a, kroz razmenu iskustava, sinhronizaciju delovanja, bolji protok informacija i pokrivanje veće teritorije države aktivnostima NVO-a. Takođe, od FENS-a se očekivalo da povećava transparentnost organizacija članica i njihovih aktivnosti, da pružiti kredibilitet NVO u javnosti i na sve ostale načine pomogne izgradnji kapaciteta sektora, što se u velikoj meri i ostvarilo.

Savezni sekretarijat za sport i omladinu i Građanske inicijative organizovale su konferenciju „STVARAMO VREME U KOME ŽIVIMO“, posvećenu problemima, stanju i perspektivama mladih u SR Jugoslaviji. Konferencija je održana u Beogradu maja 2002. godine. Učesnici konferencije bili su najznačajniji predstavnici omladinskih organizacija, podmladaka političkih partija iz Srbije i Crne Gore, državnih institucija nadležnih za pitanja mladih kao i oko 20 predstavnika donatorskih i međunarodnih organizacija koje na teritoriji naše zemlje sprovode programe od interesa za mlade. Cilj konferencije je bio da se kroz otvoreni dijalog između predstavnika nevladinih omladinskih organizacija, podmladaka političkih partija i državnih institucija zaduženih za brigu o mladima, razmotre položaj i problemi mladih kao i da se podstaknu procesi afirmacije uloge omladine u društvu. Demokratizacija obrazovnog sistema, osposobljavanje mladih za preduzetništvo kao odgovor na problem nezaposlenosti, pravo na porodicu, šta država može da uradi za mlade su samo neke od tema o kojima su predstavnici mladih imali priliku da razgovaraju sa nadležnim predstavnicima ministarstava Republičke i Savezne Vlade. Tada je i nastao poseban sektor u okviru Građanskih inicijativa, koji se isključivo bavi pitanjima vezanim za položaj mladih u društvu - Program za mlade.

Izborom demokratske vlade 2000. godine, otvorio se potpuno nov prostor u oblasti odnosa i komunikacije između građana i vlasti na svim nivoima. U tom novom demokratskom dijalogu bilo je potrebno da obe strane nauče kako taj proces funkcioniše. Građanske inicijative tada počinju da rade na razvijanju različitih projekata koji će doprineti boljem usopstavljanju takvih kontakata kako na nacionalnom tako i na regionalnom nivou, prvenstveno kroz edukaciju sopstvenih kadrova, koji će, kroz TIM TRI, raditi na pokretanju i edukaciji NVO sektora u celini.

Građanske inicijative su nastavile svoj rad na obrazovanju. Dalji tok događaja pokazao je da je uspostavljanje demokratskog okruženja u Srbiji jedan od bitnih uslova za njen razvoj i budućnost. Nastavljena je *Škola demokratije* prilagođena promenama koje su doneli postizborni događaji. Za one koji su prošli Školu, dizajnirani su posebni viši kursevi u okviru kojih su obrađivane i sledeće teme: Partije i institucije; Od diktature do demokratije; Praćenje stanja ljudskih prava; Vođenje kampanja.

Godina 2003. kao i tragični događaji koji su se tada desili pokazali su koliko su procesi reforme i demokratizacije nestabilni i krhki. Izgradnja novog društva sa jakim demokratskim institucijama i pripremanje Srbije za evropske integracije predstavlja izazov u godinama koje predstoje, tako da su *Građanske inicijative usmerile svoj rad na upućivanje NVO i građana Srbije u procese evropskih integracija i njihovo osposobljavanje da funkcionišu u novonastajućim okolnostima.*

Kombinujući programe na horizontalnom nivou, bili su u mogućnosti da pokriju različite potrebe lokalnih zajednica i NVO, prevazišli su uvek pristuan problem follow-up-a i uspeali da uspostave dugoročnu saradnju sa svojim partnerima.

Centar Građanskih inicijativa za trening, razvoj i informisanje za nevladine organizacije osnovan je sa ciljem da pruži podršku osnaživanju i razvoju održivog trećeg sektora u SR Jugoslaviji. Aktivnosti Centra zasnivaju se na edukaciji, tehničkoj pomoći, savetovanju i pružanju informacija neophodnih nevladinim organizacijama. U okviru Centra formirana je biblioteka sa preko 200 naslova kao i drugi pisani materijali relevantni za neprofitne organizacije, kao i mnogobrojne novine, brošure i newsletters, koji obrađuju teme od interesa za NVO. U okviru svog programa obrazovanja za aktiviste nevladinih organizacija, Centar uz saradnju sa Timom TRI i drugim stručnjacima organizovao je niz seminara, radionica, okruglih stolova, predavanja i razgovora na temu uloge NVO u građanskom društvu, utvrđivanja potreba, strateškog planiranja, prikupljanja sredstava i pisanja projekata, praćenja i ocenjivanja uspešnosti, izveštavanja, timskog rada, podela uloga i odgovornosti, liderstva, struktura organizacije, rešavanja konflikata i pregovaranja.

U Beogradu je 16. februara 2003. godine, na konferenciji „Udruženi građani i građanke" **osnovana Federacija NVO Srbije, FENS**. Ovo je do sada najbrojnija mreža NVO i okuplja 519 nevladinih organizacija odnosno udruženja građana iz cele Srbije. Za predsedavajuće Veća FENS-a izabrani su Miljenko Dereta (Građanske Inicijative), Žarko Paunović (Centar za razvoj neprofitnog sektora) i Jelena Kleut (Studentska unija Srbije), Novi Sad.

Učesnici Konferencije posebno su želeli da istaknu svoju zabrinutost zbog sve prisutnije i sve agresivnije netolerancije prema svim manjinskim grupama i neodgovarajuće reakcije države i javnosti prema tim pojavama. Oštro je kritikovana i kadrovska politika bazirana na partijskoj podobnosti, a ne na stručnosti, što je posebno vidljivo na lokalnom nivou i izaziva opravdano nezadovoljstvo građana. Od tada, pa do danas, održavaju se redovne konferencije FENS-a, a bilo ih je ukupno pet. Ukratko ćemo ih nevesti, jer je svaka od njih imala svoj specifičan povod i cilj, koji je bio uslovljen trenutnim dešavanjima u političkom i društvenom životu Srbije.

Konferencija „NOVI POČETAK", šesta godišnja konferencija Građanskih inicijativa, bila je ujedno i Prva redovna Skupština Federacije Nevladinih organizacija Srbije. Održana je juna 2004. godine u Beogradu. Na Skupštini je analizirana prva godina postojanja FENS-a, a doneta je i dalja *strategija zajedničkog delovanja prema državi, biznisu, medijima i javnosti uopšte, a sve u skladu sa novonastalom društveno-političkom situacijom*. Predsednik Srbije, Gospodin Boris Tadić, tada još uvek predsednički kandidat, prihvatio je poziv i proveo sat vremena odgovarajući na pitanja predstavnika lokalnih

NVO. Tada je naglasio i potrebu za kontinuiranim kontaktom sa građanima, neophodnost doprinosa NVO u svim onim područjima u kojima država nema kapaciteta, kao i spremnost da se konsultuje sa NVO i sarađuje na zajedničkim projektima.

U periodu od 12-15. maja 2005. godine Građanske inicijative su organizovale konferenciju mreže CEECN (Central and Eastern European Citizens Network) – Mreža građana Centralne i Istočne Evrope, čiji su Građanske inicijative član. Konferencija je održana pod nazivom „DA GRAĐANI ODLUČUJU“. Na konferenciji su učestvovali predstavnici 26 organizacija i fondacija iz 15 zemalja članica mreže (Albanija, Jermenija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Hrvatska, Estonija, Gruzija, Mađarska, Poljska, Belorusija, Rumunija, Rusija, Slovačka, Ukrajina i Srbija i Crna Gora). Osim država članica Mreže, u radu konferencije su učestvovali i domaće nevladine organizacije, Veće FENS-a, a prvi put su u radu Mreže učestvovali predstavnici nevladinih organizacija iz SAD-a. Na ovoj konferenciji doneti su veoma važni zaključci, a jedan od njih jeste i projekat koji je planiran da se sprovede nizom manifestacija u 16 država članica Mreže građana Srednje i Jugoistočne Evrope u prvoj nedelji septembra 2005. godine, kada je trebalo da bude obeležena **Prva nedelja građanske participacije**. Ovo je jedan od zaključaka četvonedeljne konferencije „Građanska participacija na delu - Nove perspektive, odgovornosti i partnerstva“. Cilj je bio da se građani u zemljama članicama motivišu da se direktno angažuju u procese odlučivanja na svim nivoima i da se sa organima vlasti dogovore institucionalni okviri saradnje.

U Beogradu je (od 21-22.) oktobra 2006. godine održana **IV redovna godišnja Skupština Federacije nevladinih orgnazicija Srbije (FeNS)**, kojoj je prisustvovalo preko 150 predstavnika/ca organizacija-članica Federacije. Učesnici četvrte Skupštine zaključili su da se *u Srbiji sve manje primećuje uključivanje građana u proces odlučivanja o važnim pitanjima, odnosno da ne postoji ne samo javni dijalog u Srbiji, već ni osnovne informacije o procesima koji se događaju u našoj zemlji*. Na Skupštini je dogovoreno da će Federacija nevladinih organizacija Srbije uputiti pismo poslanicima i Vladi Republike Srbije i pozvati ih da kao poslednji čin dobre volje prema građanima izglasaju i usvoje *Zakon o udruženjima građana*, s obzirom da se na ovaj zakon, već tada, čekalo više od šest godina⁴⁵. Osim zakona o udruženjima građana, učesnici skupa su ocenili da je jedan od proiriteta u narednom periodu set novih zakona o finansijskom položaju neprofitnog sektora. Predstavnici FeNS-a su, takođe, kao jedan o prioriteta postavili i rad *na institucionalnom povezivanju sa državnim institucijama i neophodnost da se uspostavi razgovor između civilnog društva i zvaničnih institucija*.

V redovna godišnja Skupština Federacije nevladinih orgnazicija Srbije (FeNS), pod nazivom „**AKO NE EVROPA, ONDA ŠTA?**“, održana je 26. i 27. januara 2008. godine u Beogradu. Učesnici Skupštine zaključili su da Srbija treba da izađe iz dileme da li da uđe u Evropsku Uniju ili ne, i da svoj glas da Evropi. Na ovoj konferenciji su učestvovali predstavnici vlasti, a cela konferencija je, u stvari, imala za cilj pokretanje građana da na predstojećim izborima glasaju za kandidata(e) koji će Srbiju nastaviti da vode ka sigurnim evropskim integracijama. Nažalost, i posle osam godina je bilo potrebno građane Srbije

⁴⁵ Zakon o udruženjima usvojen je tek 2009. godine

ubeđivati u ispravnost istih vrednosti, kao i prilog kampanje IZLAZ 2000. Veliko je pitanje koliko se NVO sektor oseća uspešnim u svemu tome i da li postoji mehanizam i merila tog uspeha.

Uspeši i dostignuća

Možemo zaključiti da su Građanske inicijative imale više nego značajnu ulogu u osnaživanju nevladinog i celokupnog civilnog sektora u Srbiji. Svim aktivnostima, u ovom radu u najvećoj meri predstavljenim kroz razne konferencije, su u mnogome doprinele poboljšanju odnosa vlasti prema nevladinom sektoru (naravno, pojedinih predstavnika vlasti), ali i podizanju svesti građana kada su u pitanju problemi sa kojima se naše društvo suočavalo i suočava u proteklih trinaest godina, koliko Građanske inicijative postoje.

Ono što nedostaje, da bi se upotpunio ovaj odeljak, jeste istraživanje koje bi ili sprovele Građanske inicijative ili nezavisni istraživač, a koje bi se odnosilo na trenutnu poziciju GI unutar NVO sektora. Postoji istraživanje o stanju NVO sektora u Srbiji, koje su sprovele Građanske inicijative 2005. godine, međutim, ono se odnosi na sektor u celini, na njegove kapacitete, dostignuća i probleme, ali iz toga se ne može zaključiti kakva je pozicija Građanskih inicijativa i kako se GI „kotoraju“ unutar sektora. CESID je 2005. godine sproveo istraživanje o NVO sektoru u Srbiji i jedino u njenu pronalazimo eksplicitan podatak o obaveštenosti građana o postojanju i nazivu NVO u Srbiji. Građanske inicijative su prepoznate kao jedna o deset, građanima najpoznatijih NVO⁴⁶. Takođe, još nije publikovano i veliko je pitanje da li će biti publikovano najnovije istraživanje o NVO

⁴⁶ Cesid JMS 3/05, jul 2005., Prilozi, Žarko Paunović, urednik, *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, MilenijuM, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str.64.

sektoru u Srbiji, za poslednje četiri godine, koje je, po metodologiji koju su koristile GI 2005. godine, sproveo Institut za održive zajednice u saradnji sa USAID-om.

U nedostatku potrebnih relevantnih podataka, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da Građanske inicijative zauzimaju možda i vodeću (ili blizu vodeće) poziciju unutar NVO sektora. Takav zaključak možemo izvući iz brojnosti i uspešnosti njihovih projekata i akcija koje pokreću, kao i iz kredibiliteta koji imaju, kako među kolegama iz sektora, tako i među predstavnicima vlasti, medija i donatora, vodeći ljudi Građanskih inicijativa – Gospodin Miljenko Dereta, Gospođa Dubravka Velat i ostali zaposleni i aktivni u GI.

U Godišnjem izveštaju za 2008. godinu, najnovijem i jedinom relevantnom izvoru podataka te vrste, u kome Građanske inicijative procenjuju svoj rad u odnosu na druge NVO u Srbiji i uopšte prema korisnicima usluga Građanskih inicijativa, između ostalog se navodi: „GI predstavljaju najznačajniji izvor sredstava i informacija za civilno društvo u Srbiji, pa su stoga stekle reputaciju veoma cenjenog, kompetentnog, posvećenog i parnera dostojnog poverenja među ključnim interesnim grupama iz oba sektora (vladinog i nevladinog). Uloga GI je neminovna kada je reč o svim aspektima angažovanja civilnog društva i/ili građanskog aktivizma. Od nas se traže saveti, podrška, komentari, i mi predstavljamo izvor informacija svih vrsta; ljudi nam se obraćaju sa različitim problemima, računajući da ih rešimo ili barem predložimo rešenja; različite interesne grupe civilnog društva smatraju i priznaju da zauzimamo veoma značajan i uticajan položaj. Zbog političkih nemira u zemlji i izbora koji su stvorili politički vakuum nepovoljan za javno zastupanje, mi smo se usredsredili na to da pitanje stvaranja podsticajnog okruženja za **razvoj civilnog društva** sačuvamo na dnevnom redu.”⁴⁷ Kao **najveće uspehe** u poslednje dve godine, GI ističu almiranje organizacija civilnog društva da aktivno učestvuju u pripremama zakona, uključivanje OCD-a u kampanje za predsedničke izbore u januaru i lokalne i parlamentarne u maju 2008. godine, a sve u cilju promovisanja evropskih vrednosti. „Prema analizama nevladinog sektora vođenim od izbora 2000. godine, ovakve kampanje utiču na povećanje odziva birača za pet do deset procenata, tako da je uspeh Borisa Tadića i proevropske, demokratske opcije na poslednjim izborima, postignut u velikoj meri zahvaljujući kampanjama koje je organizovao nevladin sektor, koji uključuje GI/FENS. **GI&Tim TRI** zadržali su vodeću poziciju kada je reč o jačanju kapaciteta NVO sektora, putem procena, obuka, procesa evaluacije, različitih publikacija i tehničke podrške. Ovo se ne odnosi samo na sektor civilnog društva, već i na nastavnike, predstavnike škola i službenike državne uprave. Ministarstvo za rad i socijalnu politiku je zvanično akreditovalo naš program koji se tiče upravljanja ljudskim resursima. Takođe, obuke koje organizuju GI&Tim TRI u vezi sa trenerskim veštinama (TOT) ušle su i u godišnji program obuke državnih službenika koji organizuje Služba za upravljanje kadrovima Vlade Republike Srbije.”⁴⁸

⁴⁷ Građanske inicijative – Udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje, *Godišnji izveštaj za 2008. godinu*, Građanske inicijative, Beograd, januar 2009. godine, str. 7.

⁴⁸ IBID, str. 7.

Odnos Građanskih inicijativa prema državi i prema vlasti

Već je bilo reči o tome da li NVO treba da se bave politikom ili ne. Iako nisu usmerene na borbu za vlast i/ili njeno osvajanje, dakle ne bave se politikom u najužem značenju, NVO svojom brigom za zajednicu, opšte dobro i interese društva u kome žive, neminovno učestvuju u politici. Jer, kako kaže i Izvršni direktor Građanskih inicijativa: „To je pravo civilnog sektora“⁴⁹. Bavljenje političkim pitanjima nije nešto što nevladine organizacije treba da skrivaju. Preporuke Saveta Evrope doslovno kažu da NVO imaju prava da se bave političkim temama u granicama i okvirima koji su propisani u preporukama Komiteta Ministara državama članicama o pravnom statusu nevladinih organizacija u Evropi⁵⁰. Jer, sve što rade jeste politika. Nemoguće je imati bilo koju zakonsku inicijativu, a da to nije mešanje u politiku.

Do oktobarskih promena 2000. godine Građanske inicijative su, u saradnji sa ostalim učesnicima NVO sektora, sprovodile programe i projekte čiji je krajnji cilj bila smena tadašnjeg režima. Tako da je odnos prema vlasti u tom periodu bio isključivo „neprijateljski“, a Građanske inicijative su *sebe smatrale antirežimskom organizacijom*, dok ih je (ne samo njih, nego NVO sektor u celini) vlast smatrala „državnim neprijateljima“ i antidržavnim organizacijama, poistovećujući partiju koja je na vlasti sa državom. Dakle, odnos između Građanskih inicijativa i vlasti je do oktobra 2000. godine bio jako jednostavan za određivanje i definisanje.

Doprinevši demokratskim promenama aktivnim učestvovanjem u mnogobrojnim kampanjama koje su podizale moral i svest građana, Građanske inicijative su se našle u situaciji da više nisu anti, već „prorežimske“ organizacije. Cilj koji je postignut, bio je zajednički i Demokratskoj opoziciji Srbije i nevladinom, odnosno celokupnom civilnom sektoru. Tadašnje okolnosti bile su nove i nepoznate za aktere koji su se u njima našli, tako da se u hodu moralo učiti. Velika pomoć stizala je iz zemalja kao što su Slovačka, Češka, Hrvatska, čija su iskustva dobre prakse treneri TIM-a TRI pokušavali da upiju i prenesu nevladinom sektoru u Srbiji. Od tada, pa do danas, *odnos nevladinog sektora prema gariniturama na vlasti postao je mnogo kompleksniji, sa neizvesnom tendencijom pojednostavljivanja*. Naime, Građanske inicijative sebe ne smatraju partnerima vlasti, već njihovim *saradnicima* u određenim zajedničkim poduhvatima i projektima. Partnerski odnos je mnogo bliži i zavisniji od saradničkog, u kome NVO imaju „slobodu“ u odlučivanju u kojim će se poslovima prihvatiti zajedničkog rada sa predstavnicima vlasti, a u kojima ne. Ovde mislimo i na one inicijative koje dolaze od strane ministarstava, ministara, struktura vlasti, ali i na one koje potiču iz nevladinog sektora.

Odmah nakon demokratskih promena, mnogim liderima nevladinih organizacija nuđene su mogućnosti zauzimanja određenih položaja, odnosno funkcija u državnoj upravi.

⁴⁹ neformalni razgovor sa G-dinom Miljenkom Deretom, 29/07/2009/, prostorije Građanskih inicijativa

⁵⁰ Memorandum za razjašnjavanje preporuke CM/Rec(2007)14 Komiteta Ministara državama članicama o pravnom status NVO u Evropi, II Ciljevi, Paragraf 13, objavljeno u MREŽA-informator za organizacije civilnog društva, Broj 72-januar 2008, Građanske inicijative, Beograd, 2009, str. 12.

To se može pripisati velikoj zahvalnosti i poverenju DOS-a u sve što je nevladin sektor učinio za svrgavanje Miloševićevog režima, ali i svesti tadašnje političke garniture da se u određena društvena pitanja ljudi iz nevladinog sektora bolje razumeju nego oni koji su na vlasti. Određeni predstavnici NVO i same NVO su „prešle u politiku“, međutim Građanske inicijative i ljudi koji su ih osnovali, ostali su nevladinim vodama.

Svesne činjenice da svako „normalno“ demokratsko društvo (a takvo naše teži da postane) treba i mora da ima zdrav i aktivan civilni sektor, Građanske inicijative su nastavile svoju borbu za demokratizaciju ovog društva. Jer, naravno, nije sve završeno promenom režima. Borba za nove/stare vrednosti je tek počinjala, tada kada su okolnosti postale takve da su tu borbu omogućile. Od tada Građanske inicijative sarađuju sa pojedinim predstavnicima vlasti. Dakle, NVO su prestale da budu isključivo alternativa vladinom sektoru, ali još uvek nije ostvaren u praksi (socijal)demokratski model odnosa države, državnih struktura i civilnog društva, u kome bi se nesmetano odvijala praksa preklapanja i međusobne podrške, gde bi jaka država podržavala jako civilno društvo i obrnuto.

U svrhu boljeg i lakšeg uspostavljanja dijaloga sa predstavnicima vlasti, Građanske inicijative su bile jedne od osnivača i inicijatora stvaranja Federacije nevladinih organizacija Srbije. FENS je bio, i jeste, jedan od nekolicine načina za komunikaciju sa vlastima, s obzirom da nije postojao utvrđen institucionalni i pravni okvir⁵¹, a ni veliko raspoloženje i svest ljudi na vlasti na koji način i u kojoj meri ostvariti saradnju sa NVO sektorom, kao i koliki to značaj može da ima.

Jedan od vodećih političara i naučnika, a pre svega za našu temu značajno, izuzetnih teoretičara civilnog društva, Zoran Đinđić, jeste jedan od retkih koji je na pravi način prepoznavao značaj civilnog društva za uspostavljanje i trajanje moderne demokratske države. Bio je prvi Predsednik Vlade Republike Srbije „koji se obratio predstavnicima NVO, 17. maja 2001. godine, na Trećem forumu jugoslovenskih nevladinih organizacija i tom prilikom se zahvalio NVO u Srbiji za učešće u demokratskim promenama i najavio da će nova vlast nastojati da u demokratske institucije inkorporira i NVO“⁵². Na tom Forumu je dogovoreno da će Premijer održavati redovne sastanke sa predstavnicima NVO sektora, dok se ne uspostave institucionalni mehanizmi saradnje. Na ovom mestu ćemo navesti i sadržaj pisma koje je Zoran Đinđić uputio Izvršnom direktoru Građanskih inicijativa Miljenku Dereti, kao dokaz koliko je Premijer cenio i bio svestan značaja Građanskih inicijativa i NVO sektora uopšte.

“Pismo g-dina Zorana Đinđića, Premijera Republike Srbije

Poštovani gospodine Dereta,

Saradnja sa nevladinim organizacijama neosporni je interes Vlade Republike Srbije. Toj saradnji svakako bi doprinelo definisanje predstavnika nevladinih organizacija koji učestvuju u dijalogu sa Vladom.

⁵¹ predlog Zakona o udruženjima je tek trebalo da uđe u proceduru, a nisu postojala neka druga tela koja bi omogućavala stalne kontakte između vladinog i nevladinog sektora

⁵² Žarko Paunović, *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, Milenijum Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007, str.6.

Zato, pozdravljam inicijativu za formiranje Federacije nevladinih organizacija. Verujem da je to dobar način da se stvaranjem zajedničke strategije dijalog sa Vladom učini konstruktivnijim i efikasnijim.

Koristim priliku da svim učesnicima Pete godišnje konferencije "Građanskih inicijativa" i konstitutivne konferencije Federacije nevladinih organizacija Srbije poželim mnogo uspeha u radu.

Zoran Đinđić,

*Predsednik Vlade Republike Srbije*⁵³

Nakon smrti Premijera Đinđića nije se pojavio političar tog ranga i na tako važnoj funkciji, koji bi mogao da nastavi i istraje u namerama koje je on imao, kada je konkretno reč o nevladinom sektoru. Nije nam namera da stvorimo utisak da bi saradnja nevladinog i vladinog sektora bila sjajna i laka samo da se nije desilo ubistvo Premijera, ali da bi se tim pitanjima podrobnije i češće bavilo, čini se da je isvesno.

Pod pravom civilnog sektora da se bavi politikom i da utiče na vlast, G-din Miljenko Dereta podrazumeva⁵⁴ da nevladine organizacije treba da omoguće podršku Vladi pri ostvarivanju projekata i programa koji su specifični i usmereni na određene društvene grupa. NVO bi trebalo da sarađuju sa Vladom na ostvarivanju zajedničkih projekata. Nvladine organizacije bi trebalo da imaju *kritički stav* prema Vladi i da ukazuju na loše poteze i da upozoravaju na moguće loše posledice po građane i na kraju, Dereta naglašava da bi NVO trebalo da budu neka vrsta *kontrole*, kojom bi pozivale na odgovornost i smenu onih koji su direktno krivi za lošu situaciju u određenim društvenim oblastima. Sa ovakvim procenama se slažu i ostale nevladine organizacije, eksplicitno one koje su članice FENS-a. Građanske inicijative uporno rade na ispunjavanju ovih funkcija. Naravno, nekada sa manje, nekada sa više uspeha, što uglavnom zavisi od trenutne volje političara da saslušaju zahteve i savete predstavnika civilnog sektora.

Problem je i u netransparentnosti saradnje državnih institucija i nevladinih organizacija, jer većina institucija retko priznaje da je određene projekte uradila u saradnji sa NVO. Nasuprot toj „masovnoj pojavi“, Građanske inicijative imaju jako dobru saradnju sa Ministarstvom za državnu upravu i lokalnu samoupravu, Ministarstvom za rad i socijalnu politiku, Ministarstvom omladine i sporta⁵⁵ i Ministarstvom prosvete, mada u manjoj meri nego sa prethodno navedenim. Saradnja sa ovim ministarstvima je uspostavljena prevashodno zahvaljujući ljudima koji trenutno vrše funkciju ministara u Vladi Republike Srbije, u tim ministarstvima, ili njihovim najbližim saradnicima, odnosno

⁵³ Pismo G-dina Zorana Đinđića, premijera Republike Srbije, Internet, 28/07/2009/, <http://www.gradjanske.org/page/fens/sr.html>

⁵⁴ neformalni razgovor sa G-dinom Miljenkom Deretom, 29/07/2009/, prostorije Građanskih inicijativa

⁵⁵ Miljenku Dereti i Građanskim inicijativama uručena je plaketa od strane Ministarke omladine i sporta, 22. maja 2009. godine, kao izraz dubokog poštovanja za napore koje čine i rezultate koje ostvaruju na realizaciji akcija i aktivnosti Ministarstva. Ovo je prvo priznanje koje su Građanske inicijative, ali i Miljenko Dereta dobili od bilo koje državne institucije, <http://www.gradjanske.org/page/Građansko-obrazovanje/sr.html>, Internet, 25/07/2009/

ljudima koji imaju kredibilitet da utiču na odluke ministara. Neke stalne, institucionalizovane saradnje još uvek nema.

Pozitivan i obećavajući korak, početkom 2007. godine, napravio je Predsednik Republike Srbije Boris Tadić, obrazujući *Savet za odnose sa građanskim društvom*. Članovi tog saveta bili su pripadnici NVO i profesori fakulteta koji se bave pitanjima nevladinog sektora – Snežana Đorđević, Ksenija Milivojević, Miljenko Dereta, Vladimir Todorić, Dragan Golubović i Vukašin Pavlović, dok je za predsednika Saveta imenovan Zoran Lutovac. Po oceni mnogih, ovim je institucionalizovan odnos, tj. dijalog vlasti i civilnog društva. Međutim, taj savet⁵⁶ ne funkcioniše kako je očekivano i sada (2009. godine) postoji skoro samo na papiru. Za utemeljeniju institucionalizaciju je potrebno još borbe i čekanja.

Nažalost, sve do 2009. nije donet Zakon o nevladinim organizacijama. Kada ni posle toliko godina, računajući od 2000. godine, ne postoje zakoni koji regulišu ovu oblast, ne može se ni govoriti o institucionalnoj saradnji države i nevladinog sektora. Na okruglom stolu „*Institucionalni modeli države i civilnog društva*“, koji je održan u Beogradu juna 2008. godine, Miljenko Dereta je govorio o nepostojanju Zakona o volonterima, kao ni Zakona o fondacijama, zbog čega Ministarstvo finansija nije pripremlilo Zakon o mehanizmima finansiranja nevladinih organizacija. Međutim, iako ne postoji saradnja, adekvatan zakonski okvir i finansijsko uređenje između države i civilnog sektora, sektor opstaje i širi se.

Nacrt Zakona o udruženjima je nastao u saradnji nevladinog sektora i Ministarstva za državnu upravu i lokalnu samoupravu. To ministarstvo gleda na nevladin sektor kao na nezaobilaznog saradnika državne uprave, a stepen njihove saradnje smatra jednim od merila stepena demokratičnosti jednog društva. Konačno usvajanje Zakona o udruženjima, 8. jula 2009. godine, u Građanskim inicijativama su dočekali sa velikim olakšanjem.

Sada kada je donet Zakon o udruženjima i kada Vlada Republike Srbije uverava OCD (Organizacije civilnog društva) da će do 2010. godine početi da funkcioniše **Kancelarija za civilno društvo**, kada se sa Ministarstvom finansija ozbiljno pregovara o mehanizmu saradnje kojom će se promeniti poreski zakoni za OCD, kada je Zakon o fondacijama u završnoj fazi, a Zakon o volontiranju trpi kozmetička doterivanja, u Građanskim inicijativama su optimistični bar u proceni da država, tj. predstavnici vlasti, rade na saradnji sa civilnim sektorom i da je velika odgovornost i na samom sektoru da se menja i prilagođava novonastalim okolnostima. Moraju se prilagoditi krizi, povećanim potrebama društva, ali i promenama donatorske strukture, kao i pojačati komunikaciju sa institucijama, od evropskih do lokalnih.

Poslednje što su uradili predstavnici civilnog društva u poboljšanju svog odnosa sa državom, jeste pismo koje su uputili Premijeru Vlade Republike Srbije, Gospodinu Mirku

⁵⁶ neformalni razgovor sa G-dinom Miljenkom Deretom, 29/07/2009/, prostorije Građanskih inicijativa

Cvetkoviću, 8. jula 2009. godine⁵⁷. U pismu ga podsećaju na obećanje dato u ekspozeu da će raditi na obezbeđivanju odgovarajućeg mehanizma saradnje između države i civilnog društva kao jednom od prioriteta Vlade Republike Srbije. Pismo su uputile KOCD (Kontakt organizacije civilnog društva), njih sedam, uključujući i Građanske inicijative. Između ostalog, u pismu se navodi: „*I pored toga, što i sada postoje različiti oblici komunikacije i saradnje između Vlade Srbije i OCD, još uvek nije uspostavljen institucionalni okvir koji će omogućiti sistemski dijalog između ova dva važna aktera u jednom demokratskom društvu...Imajući ovo u vidu, molimo Vas da nas obavestite u kojoj fazi se nalazi izrada konkretnog dokumenta kojim bi se ova saradnja institucionalizovala i koje mere će Vlada Republike Srbije preduzeti u najskorije vreme, kako bi se obezbedilo formalno donošenje Uredbe o osnivanju Kancelarije za saradnju sa civilnim društvom, kao i obezbeđivanje odgovarajućih sredstava iz budžeta Republike Srbije za 2010. godinu, za osnivanje i funkcionisanje Kancelarije*”.

Odgovor čekaju.

Veliki rad tek predstoji i neizbežan je, a Građanske inicijative obećavaju da će u njemu biti dosledne.

⁵⁷ Pismo objavljeno u MREŽA – informator za organizacije civilnog društva, Građanske inicijative, Beograd, Broj 87, juli-avgust 2009. godine, str. 2.

Donatori i Građanske inicijative

Stavovi i mišljenja donatora o NVO sektoru u Srbiji

Priču o donatorima ostavili smo „za kraj“, s obzirom da bez njih ne bi mogao ni da postoji, a kamoli da uspešno funkcioniše nevladin sektor. Započecemo je jednom interesantnom izjavom Žarka Paunovića, koju je 2007. godine dao novinarima „Evrope“. Na pitanje novinara „Evrope“: „Po kojim kriterijumima se dobijaju inostrane donacije?“, Paunović je odgovorio: „Povremeno stranci imaju čudne kriterijume. Jedne godine su u modi, da karikiram, projekti o pticama pevačicama, bez obzira na to što ima drugih problema. Onda ko hoće neke pare, napravi projekat za ptice da bi nešto radio. Drugi put fondacije kažu da im je prioritet jug Srbije i svi krenu tamo. Naše NVO se prilagođavaju.“⁵⁸

Prema istraživanju „NVO sektor u Srbiji“ 2005. godine⁵⁹, koje su sprovele GI, polovina od ispitanih donatora prisutna je u Srbiji još od početka devedesetih, dok je jedna trećina došla u Srbiju posle demokratskih promena 2000. godine.

Od programa, donatorske organizacije najčešće imaju grantove (78%) i treninge (66%). Najveći broj donatora daje grantove za projekte (85%), dok institucionalne grantove daje samo 24% donatora, koju smatraju da potreba za institucionalnim grantovima još postoji. Daju ih samo proverenim NVO, odnosno onim u koje imaju poverenja.

Najveći broj predstavnika donatora stoji pri stavu da njihova organizacija odobrava samo one projekte koji spadaju u njihovu oblast delovanja, dok samo mali procenat smatra da izlaze u susret zanimljivim projektima, i ako se ne odnose na njihovu oblast delovanja.

Zaključci istraživanja iz 2005.godine donose sledeće podatke:

- visina grantova varira, kako od donatora do donatora, tako i u okviru same donatorske organizacije

- prosečan iznos granta kreće se između 10 000 i 30 000 €. Minimalni iznos granta je između 1000 i 4000 €, dok se maksimalni kreće između 20 000 i 100 000 €.

- kod većine donatora konkursi traju tokom čitave godine, dok 34% organizuje konkurse na određeno vreme.

Skoro svi donatori, obuhvaćeni pomenutim istraživanjem, imaju kancelarije u Srbiji, pa se i odluke o odobravanju projekata najčešće donose u Srbiji (u 85% slučajeva).

⁵⁸ Pregled vesti: Evropa str.20 – *NEVLADINE ORGANIZACIJE, PARTNERI ILI NEČISTA SAVEST DRŽAVE*, Internet, 25/07/2009/, <http://82.117.206.29/Develop/vesti.nsf/>

⁵⁹ *NVO sektor u Srbiji* - MREŽA, vanredno izdanje, Freedom House, N(O)VIB Oxfam Netherlands, Građanske inicijative, FENS, Beograd, 2005. godina

Odluke o odobravanju projekata najčešće donosi odbor, telo koji je odabrano za obavljanje tog posla, u kome učestvuje i lokalno osoblje i stranci zaposleni u organizaciji.

Najčešće oblasti u kojima se odobravaju projekti su: oblast mladih, Romi, zaštita ljudskih prava, zakonodavstvo i javna politika. Donatori su najviše zainteresovani da podrže sledeće tipove aktivnosti: seminare, treninge, radionice (93%), štampanje brošura i publikacija (76%), akcije u lokalnoj zajednici (71%), medijske kampanje (68%) i umrežavanje i NVO saradnju (66%).

Ono što je jako važno i što obavezno treba imati u vidu kada je o donatorima reč, jeste da su donatori u nešto većoj meri od samih pripadnika NVO, zainteresovani za promotivne aktivnosti poput štampanja publikacija i brošura, medijskih kampanja i lobiranja i javnog zastupanja, održavanja konferencija i skupova. Takođe, među donatorima postoji veće interesovanje za monitoring zakona i rada institucija, nego za aktuelne aktivnosti NVO sektora.

Neslaganja donatora i NVO sektora su izražena i u stavovima koji se tiču komplikovanosti zahteva koji treba da se ispune kako bi određeni projekat bio odobren i isfinansiran. Naime, predstavnici NVO sektora naglašavaju komplikovanost ovih zahteva, dok predstavnici donatorskih organizacija najčešće smatraju da su njihovi zahtevi veoma laki za ispunjavanje. Možemo zaključiti da, verovatno nije problem u preteškim zahtevima donatora, već u nedovoljnoj obučenosti NVO sektora da ispuni ove zahteve.

Čak (ili samo) 59% ispitanih donatora objavljuje imena NVO kojima su odobreni projekti, jer smatraju da sve treba da bude transparentno i da javnost treba da ima uvida u proces konkursa. Preostali donatori, koji ne objavljuju imena onih kojima dodeljuju donacije kao razloge navode nepostojanje zvaničnog konkursa, ili to što se sami ne deklariraju kao donatorska organizacija, već kao partnerska organizacija NVO. Ili, jednostavno, teret objavljivanja podataka o svemu tome smatraju isključivom odgovornošću dotične nevladine organizacije.

Najveći broj donatora procenjuje da je stanje NVO sektora u Srbiji slično stanju u drugim zemljama u regionu. Kao glavne probleme zapažaju: problem finansiranja, loš zakonski okvir, problem stručnih kadrova u NVO, nedovoljnu saradnju unutar nevladinog sektora, nedostatak vizija i ideja u samim NVO, neprihvaćenost nevladinih organizacija u javnosti i nedostatak iskustva.

Želja donatora je da svojim delovanjem utiču na demokratizaciju društva, razvoj građanske svesti, razvoj lokalnih zajednica, jačanje samog NVO sektora i na međunarodne integracije, ali i da doprinesu razvoju posebnih oblasti njegovog delovanja, kao što su: ženska prava, razvoj romske zajednice, smanjenje siromaštva i ljudska prava. Kada su u pitanju planovi koje imaju za budućnost, čak 71% donatora ima dugoročan plan delovanja. Najveći broj donatora, koji planiraju odlazak iz Srbije, to će učiniti u periodu između 2007. i 2010. godine.

Građanske inicijative i iskustva sa donatorima

Priča o donatorima i Građanskim inicijativama započinje dobijanjem prvog granta za *projekat koji je bio namenjen podršci i razvoju lokalnih medija u Srbiji*, još 1996. godine⁶⁰. Sredstva dobijena za taj projekat su utrošena na kupovinu tehničke opreme za lokalne medije i isporuku te opreme na zahtevane adrese. Novac je dodelio Istočnoevropski Institut za demokratiju. Sve do demokratskih promena, uglavnom su donatorske organizacije dolazile u Srbiju i tražile organizacije civilnog društva koje bi bile u stanju da sprovedu nameravane projekte, naravno, uz novčanu, pre svega, ali i uz kadrovsku i savetodavnu pomoć od strane donatora.

Danas, devet godina posle demokratskih promena u Srbiji, teško da bi se iko usudio da razmišlja o tome kakvo bi stanje u nevladinom sektoru bilo, da nije bilo svesrdne pomoći iz inostranstva. Po mišljenju Miljenka Derete⁶¹, to nije bio „izvoz demokratije“ iz Sjedinjenih Američkih Država i država Zapadne Evrope, kako mnogi posmatraju taj proces. Bilo je to ugledanje i učenje iz dobre prakse funkcionisanja civilnog sektora u tim zemljama i pokušaj da se ti rezultati primene u Srbiji, naravno, ne zaboravljajući naše običaje i trenutnu situaciju u društvu. Pokušali su, kao predstavnici civilnog sektora, da uče od boljih (u tom trenutku), a uz njihovu podršku. Na tu saradnju su predstavnici Građanskih inicijativa izuzetno ponosni.

Građanske inicijative mogu da se pohvale dugačkom listom donatora. Danas, donatori koji izdvajaju najviše sredstava za potrebe Građanskih inicijativa su: NOVIB (Holandija), Institut za održive zajednice (ISC/USAID), King Baudouin Foundation (Belgija), Rockefeller Brothers Fund, Charles Stewart Mott Foundation (SAD), Balkan Trust for Democracy (GMF), EU, World Learning, Fond za otvoreno društvo, CARE International, Constitutional Rights Foundation, Tim potpredsednika Vlade Republike Srbije za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva, Ministarstvo omladine i sporta, UNDP, Ambasada Velike Britanije kroz Fond za globalne mogućnosti, OSCE, Ambasada Sjedinjenih Američkih Država u Beogradu i različite opštine.⁶²

Glavni, „institucionalni“ donatori Građanskih inicijativa su Charles Stewart Mott Foundation (CSM) (SAD) i Rockefeller Brothers Fund (RBF).

I pored toga što mnogi donatori odlaze i/ili menjaju svoj fokus, Građanske inicijative su imale prilično uspeha u prikupljanju sredstava i uspele su da obezbede \$ 1 498 042,63 u 2008. godini, što je više nego što su mogli da predvide. Sve više sredstava primaju iz državnog budžeta, a najviše je namenjeno Programu za mlade. Takođe, u 2008.

⁶⁰ neformalni razgovor sa G-dinom Miljenkom Deretom, 03/07/2009/, prostorije Građanskih inicijativa

⁶¹ neformalni razgovor sa G-dinom Miljenkom Deretom, 03/07/2009/, prostorije Građanskih inicijativa

⁶² Građanske inicijative – Udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje, *Godišnji izveštaj za 2008.godinu*, Građanske inicijative, Beograd, januar 2009, str. 43.

godini, Građanske inicijative su prvi put dobile grant od poslovnog sektora – ERSTE fondacije⁶³.

Građanske inicijative i njihovi donatori „sarađuju“ na osnovu dva modela. Postoje dva pristupa na osnovu kojih Građanske inicijative dobijaju novac za ostvarenje svojih projekata. Prvi pristup podrazumeva izradu projekata od strane Građanskih inicijativa i predstavljanje tih projekata mogućim donatorima. Donatori, u zavisnosti od oblasti koju pokriva taj projekat i njegove vrste ili zanimljivosti (koju procenjuje sama donatorska organizacija po sopstvenim kriterijumima), odlučuju da dodele ili ne dodele sredstva za njegovo sprovođenje u delo. Takav pristup je u najvećoj meri, do sada, bilo moguće ostvarivati sa donatorima kao što su RBF, CSM, koji i jedini dodeljuju institucionalne grantove Građanskim inicijativama. To govori o velikoj dozi poverenja koje donatori imaju u Građanske inicijative, a samim tim i o reputaciji koju GI imaju u odnosu na druge NVO u Srbiji.

Drugi pristup Građanske inicijative imaju, odnosno još uvek moraju da primenjuju u odnosu na EU kao donatora. Evropska Unija, kao donator, raspisuje tendere i traži izvođače za pojedine projekte koje ima u planu da sprovede u određenom periodu. „Izvođači radova“, tj. nevladine organizacije se javljaju na te tendere, nude svoje sposobnosti i dobijaju dozvolu i sredstva za sprovođenje u delo određenog projekta. Građanske inicijative upravo u ovoj godini (2009.) vode pregovore sa odgovornima iz Evropske Unije za tu problematiku, pokušavajući da stvore prilike za nevladine organizacije da same pišu i predlažu projekte, koje bi EU prihvatala i finansirala. To će biti dug i mukotrpan proces, sa neizvesnim ishodom, ali je veoma dobar znak i to što su zvaničnici iz EU uopšte prihvatili da razgovaraju i razmatraju tu temu sa predstavnicima NVO sektora.

Nažalost, i dalje je, u našoj javnosti prisutno nepoverenje u izvore donacija koje su namenjene nevladinom sektoru i u motive donatora, a takođe i u nevladine organizacije koje „troše“ dobijeni novac. Situacija se dosta promenila u poslednjih nekoliko godina, od kada je država najveći primalac stranih sredstava i pomoći i od kada je upravo ta država najveći donator civilnog sektora u Srbiji. Veliki problem je nepoznanica ko sve spada u civilni sektor u Srbiji, po mišljenju Vlade, i na koga koliko sredstava odlazi. Ipak, pojedini mediji i poslanici u Skupštini i dalje ne veruju da su u nevladinom sektoru „čista posla“ kada je o novcu reč. Po rečima Zorana Stojiljkovića: „ Problem je što smo razumevanje civilnog društva sveli na one NVO koje promovišu politička prava i u jednom delu javnosti ne uživaju bog – zna - kakav rejting. Oni se ne bave ključnim pitanjima, već onima za koje imaju dobit. To dovodi u pitanje rad različitih NVO - od studentskih do marginalizovanih grupa, onih koje se bave ekologijom, suzbijanjem siromaštva. Te NVO koje su doprinele demokratskim promenama skrajnute su, a finansije iz inostranstva usmerene su ka državi. Mislim da je mnogo manji problem što ne znamo kako oni troše pare, nego što nemamo revizorski izveštaj o trošenju budžetskih sredstava. To je kao da lovimo leptirove, a ne

⁶³ GI još uvek nisu tražile donacije od poslovnog sektora, jer isti trenutno nudi relativno male sume novca za kratkoročne projekte malih i neafirmisanih NVO, neformalni razgovor sa G-dinom Miljenkom Deretom, 31/08/2009/, prostorije Građanskih inicijativa

vidimo da su nam slonovi razrušili baštu. Ima tu i zamešateljstva, neke organizacije su produžene ruke političkih partija, ali to je u malom procentu”.⁶⁴ Slika o NVO vrlo je politizovana, usmerena na dve-tri organizacije koje se bave osetljivim političkim pitanjima. Prema rečima stručnjaka, koji su specijalizovani za ovu problematiku, velike pare iz inostranstva namenjene nevladinom sektoru su prošlost.

Primeru radi, Građanske inicijative, čiji se godišnji budžet kreće oko milion dolara, ne kriju njegovu raspodelu i poreklo. Naime, prema rečima Miljenka Derete: „Nema tu nikakve tajne. Uvek smo javno govorili o svom budžetu. On iznosi oko milion dolara godišnje, od čega 80 odsto dobijamo od EU i stranih donatora, a ostatak od naših ministarstava. Od svih tih para imamo pravo da potrošimo sedam odsto. S obzirom da imamo 22 stalno zaposlena, svako ko preračuna, videće da, dok platimo prostor, račune, plate, ne ostanu tu nikakve pare. A to ljudi kao da ne žele da razumeju.”⁶⁵ Jako je teško uveriti javnost da se u NVO sektoru „ne obrće” toliki novac. Donacije iz inostranstva se od 2000. godine smanjuju, u korist doniranja države.

Prema istraživanju koje su sprovele Građanske inicijative, veliki broj nevladinih organizacija ima obezbeđena sredstva jedva za šest meseci rada. Stanje u Građanskim inicijativama, što se finansijskih sredstava tiče, je, po rečima Miljenka Derete⁶⁶, zadovoljavajuće. Pod tim se podrazumeva postojanje stalnih institucionalnih grantova koji, u eventualnom nedostatku ili izostajanju donacija za pojedine projekte, „pokrivaju” funkcionisanje udruženja. Za takav, lagodniji, položaj, Građanske inicijative mogu zahvaliti dobrim finansijskom proračunima - svojoj finansijskoj službi, sve boljoj edukaciji sopstvenih kadrova u toj oblasti, ali i izgrađenom poverenju donatora u Građanske inicijative i u njihove sposobnosti, tako da donacije ne izostaju. Naravno, stanje je daleko od idealnog, zato se iz dana u dana zaposleni i saradnici u Građanskim inicijativama trude da opravdaju očekivanja donatora, da osmišljavaju što bolje i vrednije projekte ili prihvataju izvođenje zadatah, u kojima mogu da se pronađu i u okviru kojih mogu da ostvare ciljeve zacrtane u sopstvenim vizijama i misiji.

⁶⁴tekst *Sebe uzdižu, Srbe urnišu*, autor Aleksandar Palić, Večernje Novosti, 30/05/2009/

⁶⁵tekst *Sebe uzdižu, Srbe urnišu*, autor Aleksandar Palić, Večernje Novosti, 30/05/2009/

⁶⁶neformalni razgovor sa G-dinom Miljenkom Deretom, 03/07/2009/, prostorije Građanskih inicijativa

IV ZAKLJUČAK

Građanske inicijative, kao udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje, poslednjih trinaest godina pokušavaju da se izbore za ostvarenje svoje misije i vizija, koje podrazumevaju postojanje zdravog i razvijenog civilnog društva u kojem je pojedinac prešao put emancipacije do slobodnog građanina i sposoban je da reaguje na ugrožavanje sopstvenih prava, ali je takođe i spreman da ispunjava svoje građanske obaveze.

Ako civilno društvo shvatamo kao DRUŠTVO GRAĐANA, KOJI SU MEĐUSOBNO POVEZANI U RAZNA UDRUŽENJA I MREŽE UDRUŽENJA, onda zasigurno možemo tvrditi da su Građanske inicijative umnogome doprinele samom stvaranju, pokušaju da se potisnuto civilno društvo izvede na površinu i da se osveste njegovi potencijali, a i razvijanju civilnog društva u Srbiji, od 1996. godine do 2009. godine. Od tada, pa do danas, Građanske inicijative, zajedno sa ostalim akterima nevladinog i celokupnog civilnog sektora, rade na ostvarivanju poštovanja ljudskih prava i građanskih sloboda, na toleranciji, uspostavljanju demokratske javnosti, vladavini prava, a na kraju ekonomskom, socijalnom i političkom pluralizmu.

Istaknuti NVO aktivisti, koji su bili osnivači Građanskih inicijativa imali su dugogodišnje iskustvo u mnogobrojnim aktivnostima u okviru antiratnog pokreta, tako da su u tom periodu (trajanja ratova na prostorima bivše Jugoslavije) bili orjentisani na zaštitu ljudskih prava, humanitarni rad, proteste protiv nacionalizma i etničkog čišćenja, promociju demokratskih vrednosti, nenasilja i tolerancije. Sa završetkom rata, prodemokratske opozicione snage su pokušale da se organizuju i smene Miloševića, međutim nisu imale uspeha, na izborima 1996. godine. Analizirajući neuspeh demokratskih snaga prepoznata je potreba za *stvaranjem građanske osnove* na kojoj bi se bazirale demokratske promene. Ostvarivanje tog cilja zamišljeno je kroz edukaciju građana o njihovim pravima, demokratiji, civilnom društvu i o tome kako da postanu aktivni građani sa ciljem da sami odlučuju o svojim životima. Građanske inicijative su usredsredile svoje aktivnosti na *razvoj jakog i stabilnog NVO sektora*, koji će se, od tada, pa nadalje, boriti za ostvarenje građanskih vrednosti.

U ovom radu predstavljene su aktivnosti Građanskih inicijativa, sa fokusom na mnogobrojne konferencije i okrugle stolove, koji su bili sastavni delovi određenih projekata. Svaki projekat, koji su inicirale i/ili sprovodile Građanske inicijative do oktobra 2000. godine, bio je ostvarivan u saradnji sa ostalim zainteresovanim predstavnicima NVO sektora, a takav je slučaj i danas sa velikim projektima Građanskih inicijativa. Najpoznati i najuspešniji projekti su: „**Rušimo prepreke, gradimo mostove**“, sa glavnim ciljem da pomogne građanskom i demokratskom razvoju Jugoslavije; „**Program demokratije**“ 1997. godine kojim su započeli ciklusi tematskih seminara o demokratiji koji su bili namenjeni mladim budućim liderima i liderkama nevladinih organizacija, političkih partija, studentskih organizacija, sindikata, medija; *obuka lokalnih aktivista na temu „razvoj NVO“*. Za obuku su bili angažovani treneri pri Građanskim inicijativama, pod nazivom Tim TRI, grupa nastala 1997. godine sa ciljem da doprinese stvaranju snažnog sektora nevladinih organizacija u Jugoslaviji. Još mnogo važnih projekata je sprovedeno u godinama koje su prethodile NATO bombardovanju i demokratskim promenama.

Iako su podrška i finansijska sredstva za rad nevladinog sektora, pa i samih Građanskih inicijativa dolazila isključivo iz inostranstva (danas sredstva dobijaju i od države), od onih istih država koje su učestvovala u NATO intervenciji na SR Jugoslaviju, NVO nisu ostale neme i oštro su reagovala i protestovale kod zvaničnika Zapadnih zemalja. To se ne bi očekivalo od „stranih plaćenika” i „državnih neprijatelja”, kako ih je tadašnja vlast nazivala, a kakva se negativna slika o NVO sektoru može i danas pronaći u pojedinim sredstvima javnog informisanja i u krugovima zvaničnika koji još uvek nedovoljno poznaju rad NVO u Srbiji ili se plaše njihovog uticaja. Predstavници Građanskih inicijativa na sve načine, a pre svega doslednošću i upornošću, pokušavaju da raskrinkaju predrasude koje su vezane za NVO i donacije, odnosno novac koji one dobijaju za sprovođenje svojih aktivnosti.

NVO su dale veliki doprinos demokratskim promenama 2000. godine. Kampanja IZLAZ 2000 i danas se pamti kao jedna od najsveobuhvatnijih i najbolje osmišljenih kampanja u Srbiji, koja je uspela da animira građane širom zemlje da izađu na izbore i glasaju za *promene*. Izborom demokratske vlade 2000. godine, otvorio se potpuno nov prostor u oblasti odnosa i komunikacije između građana i vlasti na svim nivoima. Bilo je potrebno da obe strane nauče kako taj proces funkcioniše. Učilo se i još uvek se uči “ u hodu”. Treneri TIMa TRI imaju vodeću poziciju kada je reč o jačanju kapaciteta putem procena, obuka, procesa evaluacije, različitih publikacija, tehničke podrške koju pružaju pre svega pripadnicima NVO sektora, a sve učestalije i državnim službenicima.

Težeći stvaranju (socijal)demokratskog modela odnosa države i civilnog društva koji bi se sastojao od *socijalnog partnerstva i uzajamnog preklapanja i podrške, gde bi jaka država podržavala jako civilno društvo i obrnuto*, Građanske inicijative su, zajedno sa NVO sektorom, prešle dugačak put, pun prepreka, ali do ostvarenja cilja se, nažalost, još uvek nije stiglo. Međutim, možemo konstatovati da civilno-društveno organizovanje *ne predstavlja više samo alternativu* oficijelnom polju politike. Bar kada je o Građanskim inicijativama reč i njihovim partnerskim NVO, organizacije civilnog društva postale su saradnici državnih institucija i predstavnika vlasti u mnogim poslovima i projektima. Da bi ta saradnja bila kvalitetna, potrebno je očuvati *kritičnost* u što većoj meri. Posedovanje građanskih vrlina, kao što su *uljudnost, pristojnost, doslednost i upornost*, omogućava Građanskim inicijativama da u tom procesu ne posustanu.

Građanske inicijative predstavljaju najznačajniji izvor sredstava i informacija za civilno društvo u Srbiji, što nije samo samoprocena zaposlenih u GI, već i mnogih kompetentnih pojedinaca koji se bave pitanjima nevladinog i uopšte civilnog sektora u Srbiji. Iz tog razloga, Građanske inicijative su stekle reputaciju veoma cenjenog, kompetentnog, posvećenog i parnera dostojnog poverenja među ključnim interesnim grupama iz oba sektora, vladinog i nevladinog . Uloga GI je neminovna kada je reč o svim aspektima *angažovanja civilnog društva i/ili građanskog aktivizma*, što i GI smatraju svojim najvažnijim zadatkom. Od njih se traže saveti, podrška, komentari - oni predstavljaju izvor informacija svih vrsta. Ljudi im se obraćaju sa različitim problemima, računajući da će GI moći da ih reše ili barem predlože rešenja. Različite interesne grupe civilnog društva smatraju i priznaju da Građanske inicijative zauzimaju veoma značajan i uticajan položaj na društvenoj sceni Srbije.

V LITERATURA

Žarko Paunović, urednik, *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, Milenijum, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd, 2007,

Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2006.

Marija Kolin, *Neprofitne organizacije – novi socijalni partneri*, Agencija Argument, Beograd, 2004,

Žarko Paunović, *Nevladine organizacije – potreba ili zavera*, Demokratska stranka, Istraživačko-izdavački centar, Beograd, 2007,

IZLAZ 2000 - NEVLADINE ORGANIZACIJE ZA DEMOKRATSKE I FER IZBORE, proizborne kampanje NVO u Srbiji, Izdavači: Fond Centar za demokratiju, Centar za razvoj neprofitnog sektora, Građanske inicijative, Beograd, 2000,

Godišnji izveštaj za 2008.godinu, Građanske inicijative – Udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje, Beograd, januar 2009.godine,

MREŽA – informator za organizacije civilnog društva, Građanske inicijative, Beograd, Broj 87, juli-avgust 2009

NVO sektor u Srbiji, MREŽA vanredno izdanje, Freedom House, NOVIB, Građanske inicijative, FENS, Beograd, 2005,

Civic Initiatives Strategic Directions 2008-2009, Građanske inicijative, Beograd, decembar 2007

Internet literatura:

<http://www.gradjanske.org/>

Aim, Beograd, 25.2.1996., tekst „Uoči devetog marta, a posle Dejtona“, Internet 2/08/2009/, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199602/60225-006-pubs-beo.html>

Pregled vesti: Evropa str.20 – *NEVLADINE ORGANIZACIJE, PARTNERI ILI NEČISTA SAVEST DRŽAVE*, Internet, 25/07/2009/, <http://82.117.206.29/Develop/vesti.nsf/>

Žarko Paunović, tekst „Deset godina NVO u Srbiji – od ilegalaca i neprijatelja do važnih aktera društvenih promena“, Internet, 26/07/2009/, <http://www.civilnodrustvo.org/Tekstovi-za-sajt/Deset-godina-NVO-u-Srbiji.pdf>

Branimir Stojković, tekst *Civilno društvo i kultura*, Internet, 02/08/2009/, <http://www.zaprokul.org.rs/latinica/savetovanja/int002.html>

Srećko Mihailović, *Kako nevladine organizacije vide političku moć i kako politička moć vidi nevladine organizacije*, Internet, 01/08/2009/, http://www.proconcept.rs/prog-civilno/analiza_politickog_okruzenja.pdf

Tekst *Nevladine organizacije pre i posle 5. Oktobra – Nepotrnbni prijatelji*, Istraživanje promene položaja, uticaja i načina rada nevladinih organizacija u Srbiji pre i posle 5. oktobra 2000. obavila je deveta grupa polaznika kursa istraživačkog novinarstva nedeljnika "Vreme", Internet, 29/07/2009/, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=362574>

Dorđe Pavicević, *Privikavanje na nemoc: Grđjanske inicijative u Srbiji, O sudbini i uticaju gradjanskih inicijativa u Srbiji i njihovim najvaznijim nosiocima - nevladinim organizacijama*, Republika, Internet, 03/08/2009/, http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/172/172_15.HTM

tekst *Sebe uzdižu, Srbe urnišu*, autor Aleksandar Palić, Večernje Novosti, 30/05/2009/

Gotovi seminarski, maturski, maturalni i diplomski radovi iz raznih oblasti, lektire , puškice, tutorijali, referati - specijalizovan tim za usluge visokokvalitetnog pisanja, istraživanja i obradu teksta za kompletan region Balkana.

Posetite nas na sajtovima ispod:

WWW.MATURSKIRADOVI.NET

WWW.SEMINARSKIRAD.ORG

WWW.MATURSKI.NET

WWW.MATURSKI.ORG

WWW.SEMINARSKIRAD.INFO

Dostupni smo Vam 24h 365 dana u godini.

Za gotove verzije rada obratiti se na mail:

maturskiradovi.net@gmail.com

061/ 11-00-105

Seminarski, diplomski, maturski radovi, prevodi na engleski i eseji...